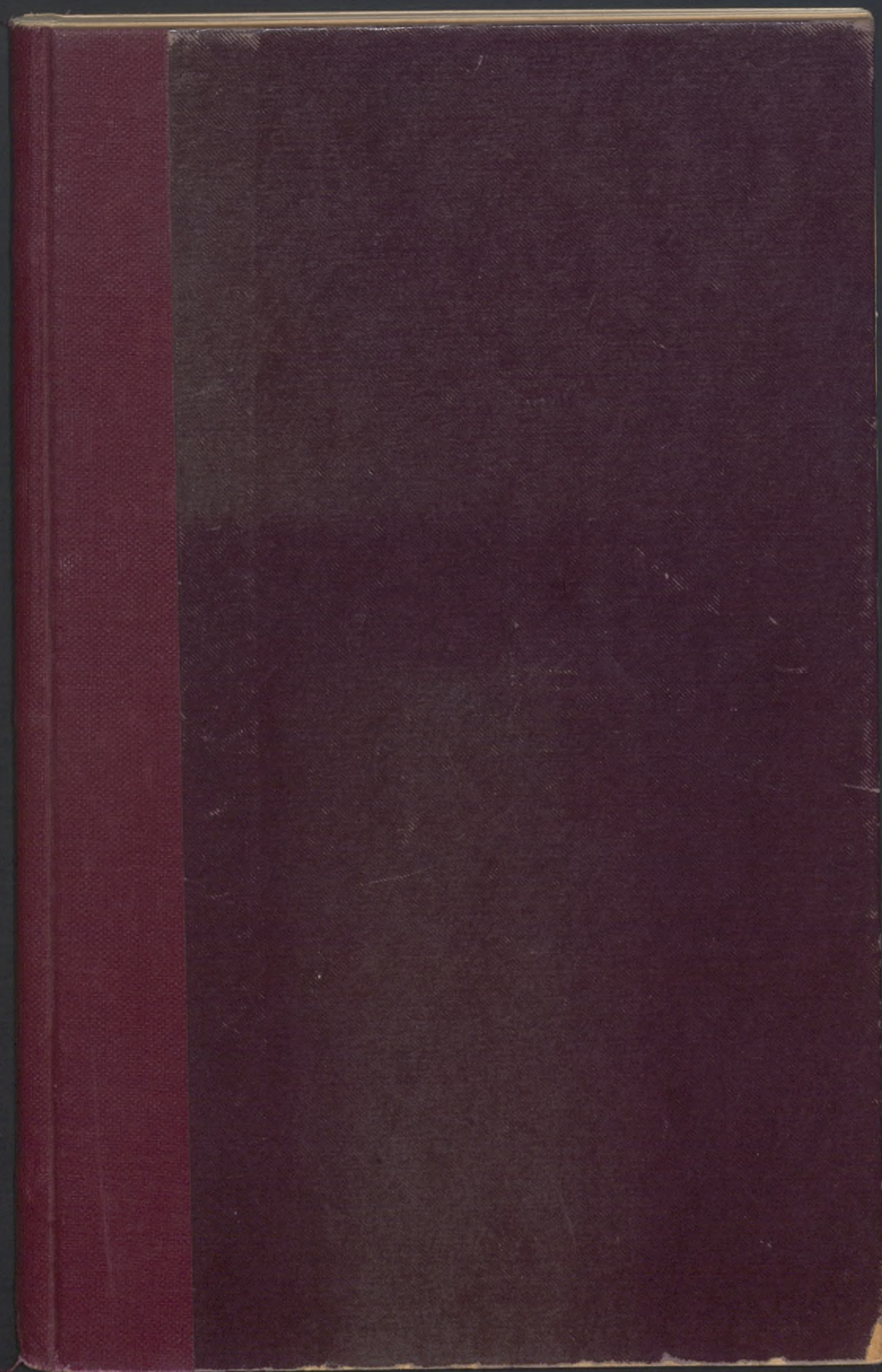

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Uppsala Universitets Bibliotek
Sv. avd.

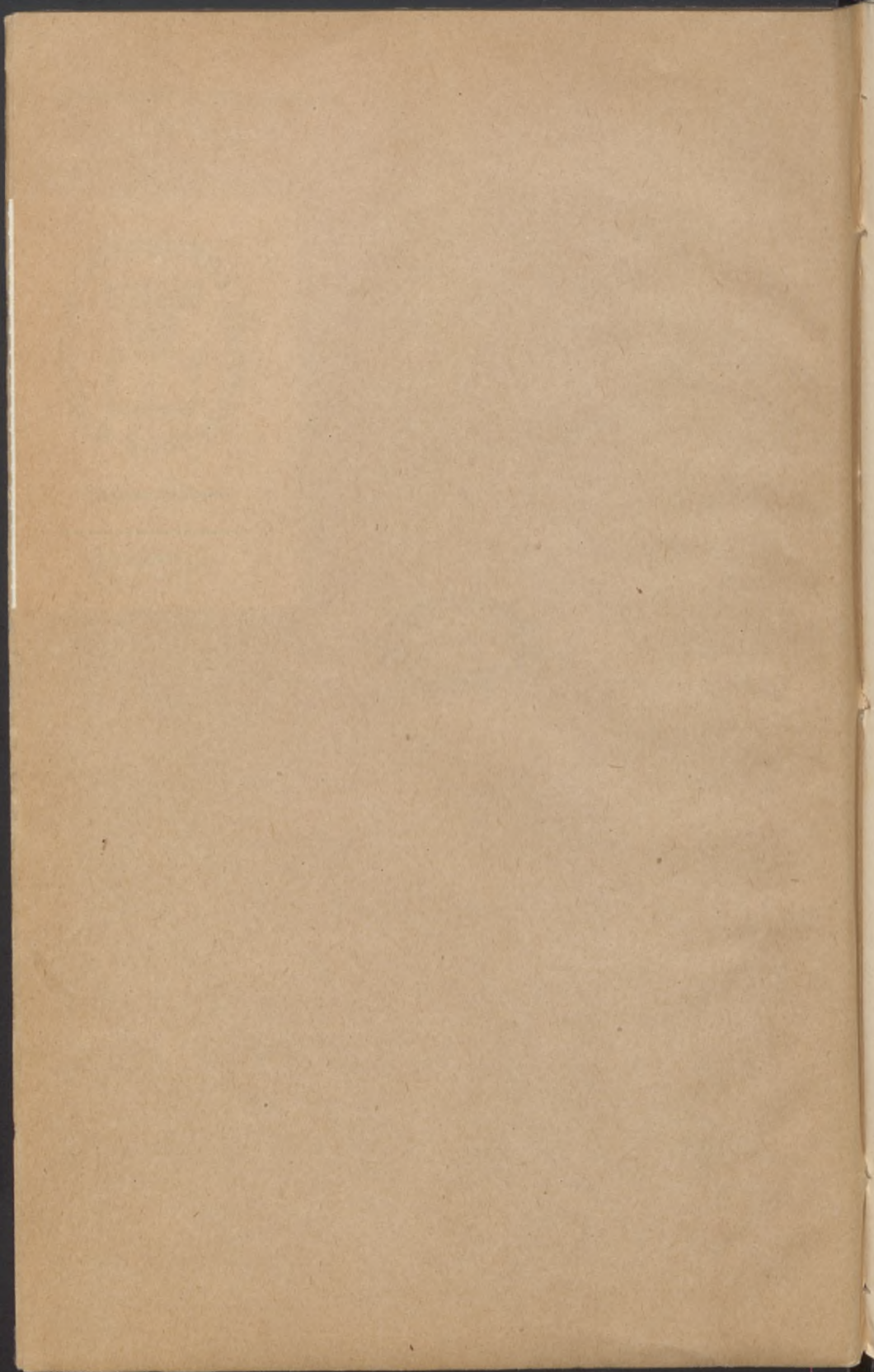
Allmänna Sektionen

Språkvet.
Övr.

* 49 / 500.

dk

NKANDA
WABILEKWA BIANZA

UZAYULWANGA
MPANGULU YE NKADULU AU.

I.

KIMFUMU KIABIBULU

YE

MINTI YE BITITI

YE

MATADI.

KWA

K. E. LAMAN.

SWEDISH MISSIONARY SOCIETY
ETAT INDEPENDANT DU GONGO.

WANIETUKWA KU LONDE, S. M. S, MATADI.
1899.

MBADUKULU.

1. Nkabulu alekwa biavanga Nzambi. Lekwa biavanga Nzambi bikabwanga mu makabu matatu mabikwanga bimfumu, nku-mbu zabimfumu zazi: *kimfumu kiabibulu, kimfumu kiaminti ye bititi, kimfumu kiamatadi.*

Kimfumu kiamatadi. Mu kimfumu kiamatadi mwena lekwa bilembolo vumuna ye lekwa biakondwa moyo. Buku kianti kakiena moyoko, kansi bukiakala mu nti, buna kiakala moyo. Nkianguna kiau kakiena mu kimfumu kiamatadiko, kansi mu kimfumu kiaminti. Mu kimfumu kiamatadi mwena matadi mamonsono mampila mu mpila ye mpemba ye sengwa ye palata ye wola ye nsongo ye mpeve ye ntangu ye ntoto ye mungwa ye lekwa biankaka.

Kimfumu kiaminti ye bititi. Mu kimfumu kiaminti ye bititi mwena minti ye bititi biampila mu mpila, bonso nti ambozi ye maba ye mankondo ye mbala ye fwama ye nianga ye nkobo ye buya ye nsesila. Lekwa biobio bivumunanga kwandi, kadi bilenda kula ye bilenda buta bana. Nkianganu minti ye bititi bilutidi matadi, kadi biena moyo. Kansi moyo wau kaufwanane ye moyo wabibiluko, kadi kabilendi kukifinka vankakako ye kabilendi mona kwama bonso bibuluko. Moyo wanti mpila ankaka ye moyo wabibulu mpila ankaka.

Kimfumu kiabibulu. Mu kimfumu kiabibulu mwena bantu ye bibulu biabionsono, bonso nzau ye nkombo ye nsusu ye nsokusa ye ngandu ye bivala ye bimbite ye ngola ye binonia ye sangubudi ye bindekwa-ndekwa. Moyo wabibulu ulutidi moyo waminti, kadi bibulu bilenda diata ye yungusa ye vova. Biena kwau nduenga mpe. Kimfumu kiabibulu kikabwanga mu makabu mole: bibulu ye bantu. Yeto tubantu tufwanane ye bibulu biyemikanga mu zinitu zeto, kansi moyo weto ulutidi moyo wabibulu beni. Yeto tuavewa nduka ziviokele nduka zabibulu ye tuavewa tudimi tuvovulwanga ye moko masadulwanga. Mboki tuavewa mwela wamoyo watuka kwa Nzambi, kadi katuavangwa mu kala vava ntotoko, kansi mu kala ye mvangi eto kwele myu kuvutukidi myu.

KIMFUMU KIABIBULU.

MUNTU.

I. NITU AMUNTU.

2. Davidi wavova: Mono itondele mu diambu diabuyavangulwa bwanzenza beni. Mpangulu avisi biami kayaswekwa kwa ngeye-ko, bubiavangulwa mu nsweki ye bubiavangulwa mu nsina yantoto. — Yeto tuna vova mambu momo mpe, vo tuna yindula ye zaya mpangulu avisi bieto ye zinitu zeto. Bantu balutidi bibulu mu toma vangwa kwa Nzambi. Tuavangwa kweto bwanzenza beni.

Nitu amuntu yikitukanga kwandi, kadi yikulanga ye yifwanga. Muntu bukena moyo, buna nitu andi yikitukanga, kadi lekwa bidiwanga bikotanga mu vumu, bikitukanga menga ye visi ye nsuni. Nitu amuntu yikulanga, kansi vo yimeni kula yikitukanga mpe, kadi nitu yankulu yikatukanga ye nitu yamona yivingananga. Mvu 7 bumiamana vioka, nitu yamana kituka yamona. Yau yitukanga mu dia kudiwanga lumbu kalumbu, kadi wonso una lembwa dia una fwa kwandi. Nkiangunu bimbana-mbana ye bantu bankaka, vo babelanga bela kwambi mvu miamingi, balenda kwau niaka, kadi nsuni wamona ye menga mamona ye visi biamona bilenda kula.

Vo nitu yina kala nakekete beni, nga kayina kituka nkutuko, kansi yina fwanane ye matadi. Nkiangunu nitu yena nazebe-zebe ye yicilumukanga menga. Bivisi kaka biena nakekete fuma. Ndambu anitu yena nazebe-zebe yibikwanga *nsuni*. Wau wavangwa bimiasimiasi ye biamianzi-mianzi biabike beni bonso mfishu. Biau biabundukuswa ye biatangalakana ye bisimbasananga bonso mfishu mu nele. Vo biau biabundukuswa beni ye biakoduswa, bibikwanga *mianxi*. Vo biayikidi nakekete bonso visi, bibikwanga *visi*.

Mu nsuni mwena mianzi miamike ye miaminene micilumukanga lekwa kiambwaki kibikwanga *menga*. Menga mamwanguswanga kwa ntima mu nitu yamyimba ye matambulanga ye manatanga lekwa biangiundudila nitu bitukanga mu dia. Lekwa biobio biateka sumama mu bimiasi-miasi biena mu mindia ye mwankaka. Menga matambulanga ye mavaikisanga lekwa biambi ye biankulu. Vo menga mena nlangu wawingi wambi, kamena mavimpiko, ye ndiena wenamo ka-

lendi kula niaka mu mputa zandiko, kadi menga kamalendizo niaki-sako mu diambu dianlangu wawingi.

3. Nitu amuntu yikabwanga mu buku bitatu: *ntu ye kindibidi ye biela*, imalu ye moko.

Mu ntu ye mu kindibidi mwena miasi mintatu miaminene miena lekwa bivananga moyo kwa muntu. Mu mwasi wantu mwena *toso* tuvananga nduka ye mabanza ye diela. Mu mwasi wantulu mwena *ntima* ye *mafulu*. Mu mwasi wavumu uvambuswanga mu mwasi wantulu kwa *lurungu* mwena *fundu* ye *langa* ye *lubemba* *nianga* ye *nzekinia* ye *ndia*.

Ntu wena ndambu zole: *xizi* kiena ku luse ye *konzongolo* *kiantu* kiena va mbata ye ku manima. Ndambu yena va mbata yibikwanga va *ntumpa antu* ye ndambu yankaka *kosi*. Va tueka vena va *mpenga antu* ye *matu*. Kuntandu azizi kwena *mbulu* ye mu kati mwena *mbombo*. Va tueka tuambombo vena *mabundi* ye *meso*. Meso makebwanga kwa *nkanda miameso* miena *ndabu*. Vantandu ameso vena *minkika*. Kubanda azizi kwena *fifini kiantandu* kiena nakekete ye *fifini kiabanda* kilenda kiba. Kiau kiena *yedo*. Vakati ye *fifini biobio* vena *nwa* ukebwanga kwa *bikoba*.

Ntu unatwanga kwa kindibidi mu *laka* divanganga *ndoka* ku manima. Kuntandu akindibidi kwena *mavembo* ye mboki *nima* ye *mbanzi* ye *ntulu*. Va kati vena *luketo* ye *rumu* kiena *nkumba*. Ku banda kwena *kiela* ye *mataku* ye *luketo*.

Biela biena biole, biela biantandu bibikwanga *moko* ye biela biabanda bibikwanga *malu*. Biau bikabwanga mu madikulu madetila mu moko ye mu malu. Moko mananamene ye *mavembo* mu *dikulu diavembo*. Koko kukabwanga mu madikulu matatu: *ngola akoko* ye *mpingu akoko* ye *koko*. Vakati ye *ngola akoko* ye *mpingu akoko* vena *dikulu diakinkoso kiakoko*. Diau diena *kinkoso kiakoko* ku manima ye *mfoko akoko* ku luse. Va dikulu diakoko vena *nsansi akoko* ye va kati vena *koko kwakandaxi* ye va nsuka vena *minlembo*. Nlembo wangudi, wena madikulu mole, ulutidi nlembo miankaka mu kiba, kadi dikulu diandi diakandazi dilenda kiba. Nlembo miankaka miena madikulu matatu. Nlembo wangudi ulenda simba nlembo miankaka miamionsono, nkiangunu tuavangwa moko matuna simbila.—Malu mananamene ye *mabolongo maluketo* mu *madikulu mamabolongo*. Kulu kukabwanga mu madikulu matatu bonso koko: *dikulu diabunda* ye *dikulu diamunkanga mvindi* ye *tambi*. Va kati vena *kungunu* ye *mfoko akungunu*. Ndambu adikulu diamunkanga mvindi yena ku luse yibikwanga *munkanga mvindi* ye ndambu yena ku manima *intanga*. Va dikulu diatambi vena *nsansi akulu* ye *mbolongo zatambi*. Va ntandu vena *mfoko atambi* ye *kumanima kinkoso kiatambi*. Va kati vena *kulu kwakandaxi*, ye va nsuka vena *minlembo miatambi*. Nlembo wangudi wena madikulu mole, kansi miankaka miena madikulu matatu. Yeto tuavangwa malu matuna natina nitu yamvimba ye matuna diatila konso konso.

II. KONZONGOLO KIAVISI.

4. Visi biena mu nitu biena 200 ye madia. Buna biena bina-namananga ye biyanganga *konzongolo kiarisi*. Kiau kiyanganga nka-dulu amuntu ye kikindisanga nitu yamvimba, kayidi bundana. Visi biankaka bikebanga nitu. Va ntete visi biena nalebe-lebe, mboki bibaduswanga, muntu buukulanga. Visi biankaka biena nalebe-lebe bonso mu laka, mu mbombo ye kutu. Biau bibikwanga *minsi* bonso *minsi* miakutu ye *minsi* miambombo. Mu bivisi mwena miasi mi-mike ye miaminene miena menga ye nluku. Visi biafukwa kwa nka-nda wambalu beni. Wau wena bimiasi-miasi bisumikanga lekwa biangiundudila visi.

Visi bikabwanga mu visi biantu ye visi biakindibidi ye visi biabiela.

5. Visi biantu bikabwanga mu visi biakonzongolo kiantu ye visi *biarisi*. Buna biena biena nakekete ye kabilendi kibako, kansi visi kiaffini kiabanda kaka kilenda kiba. Konzongolo kiantu, ilundu-lu kiangolo, kikebanga toso. Nkumbu zavisi zazi: visi *kiambulu*, visi *biote biantumpa antu*, visi *biote bianzuku-nzuku akutu*, visi *kiakosi*, visi *kiakinko*, visi *kiakedulwa*. (Tala zizi 1.)

Zizi 1. Visi biantu biavambuswa.

1. Visi kiambulu. 2. Visi biantumpa antu. 3. Visi kiazukunzuku akutu
4. Visi kiakosi. 5. Visi kiakinko. 6. Visi kiakedulwa. 7. Visi biampukunia. 8. Visi kiamansanga. 9. Visi kiaffini kiantandu. 10. Visi biambombo. 11. Visi kiaffini biabanda.

Visi kiambulu (1), ivisi kialuse, kiena va mbulu, kansi kialuaka vankati antumpa antu ye va nsuka ameso. Visi biantumpa antu (2) biena vambata antu ye biabundana va ntandu. Visi bianzuku-nzuku akutu (3) biena biole, mosi ku lueka lualubakala ye mosi ku lueka lualumoso. Va visi biobio vakebwanga ngudi akutu vatukanga mwasi wakutu. Visi kiakosi (4) kiena ku manima ye kialuaka kungsi beni ye kiavangwa ndambu ataku diakonzongolo kiantu. Visi kiokio kiena mwasi waunene, imwasi wansingu, uviokanga nliku wamungongo utukanga mu nliku watoso. Ku lubakala ye ku lumoso luamwasi wansingu kwena binkoso biole biavisi bidiatanga mu miasi miabuku kiavisi kiantandu alaka. Visi kiakinko (5) kibikwanga bobo, kadi kifwanane ye kinko kiena vakati ye bivisi biankaka Kiau kiena ku nsi ye kiavangwa ndambu ataku diakonzongolo kiantu. Visi kiakedulwa (6) kivambisanga mwasi wantu mu mwasi wambombo. Visi kiokio kiena bimiasi-miasi bivokanga mianzi miwakasanga mfuku. Mu diambu diabimiasi-miasi visi kibikwanga visi kiakedulwa.

Nkumbu zavisi biazizi zazi: *visi biole biambombo, visi kiafifini kiantandu, visi biampukunia, visi biole biamansanga, visi biole biambangu alaka ye nwa, visi kiambangu ambombo, visi kiafifini kiabanda.* (Tala zizi 1).

Visi biambombo (10) biena va mbombo ye bialuaka va visi kiambulu. Visi kiafifini kiantandu (9) ivisi kiakinene kialuaka va visi kiambulu. Visi biampukunia (7) biena kungsi ameso ye bifinangene ye visi bianzuku-nzuku akutu. Biau biena ye mavulu mameso. Visi biamansanga (8) biena biabike ye biena va kolo kiadisu. Biau bibikwanga visi biamansanga, kadi biena mwasi wauke ufibanga mansanga ye utualangamo mu mbombo. Visi biambangu alaka ye nwa bivanganga mbangu mu nwa.

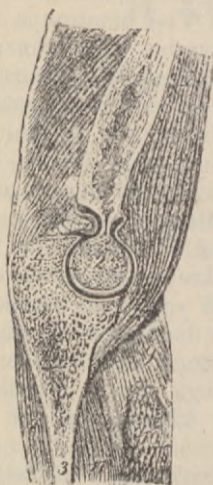

Zizi 2. Ntu amundele.

Zizi 3. Ntu amuntu vandombe.

Visi biambangu ambombo, ivisi kiena mu mbombo, kivambisanga

Zizi 4. Dikulu diakinkoso kiakoko.

1—2. Visi kiangola akoko.

3—4. Visi kiakinkoso kiakoko.

kwa nkanda waluvevizia utukanga nlangu, kidi dikulu diatoma. Vo nkanda wowo una vimba ye baka yela, nlangu wawingi una kala, ye dikulu dina badika tatika. Kinkoso kiavisi kisimbwanga mu mwasi wakinkoso kwa mianzi miangolo (Tala zizi 4).

Fifini kiabanda bwe kilenda doka? Kiau kilenda doka, vo muntu una ta mwaya beni, kadi mianzi misimbanga kinkoso kiavisi kamisiamangako, nkiangunu kinkoso, kiavisi kidokele, ye kakilendi diata mu mwasiko. — Bwe situa vanga vo fifini kidokele? Tuna simba fifini kiabanda ye tonta. vutula kinkoso kiavisi mu mwasi wakinkoso, mboki mavimpi kiena.

Madikulu bwe malenda kala nganzi ye yela? Malenda kala nganzi, ye nkanda waluvevizia ufukanga kinkoso kiavisi ye mwasi wakinkoso una kala yela, ye nlangu wawingi ulenda kala mu madikulu, ye mau mana vimba. Dikulu diakungunu ye dikulu diakinkoso kiakoko maluta kalanga nlangu wawingi.

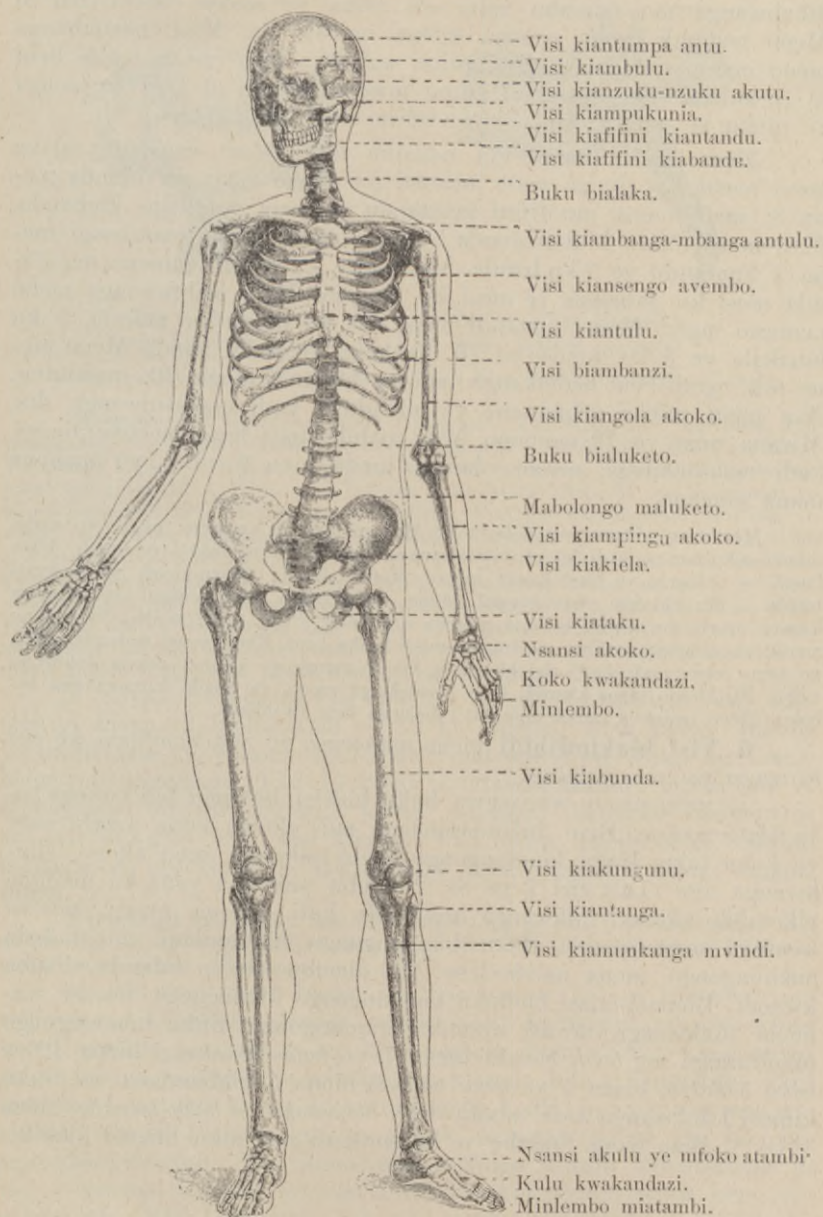

Zizi 5. Meno.

mwasi wambombo mu miasi miole. Visi kiafifini kiabanda (11) kiena kungsi avisi kiafifini kiantandu. Kiau kiena dikulu, nkiangunu kilenda kiba. Kiau kiena binkoso biole bidiatanga mu miasi miabinkoso miena mu visi kiazuku-nzuku akutu. Kinkoso kiavisi kisimbwanga mu mwasi wakinkoso kwa mianzi miangolo.

Ntu abantu bandombe kaufwanane ye ntu amindeleko, kadi mbulu au yisendalale ye mbulu yamindele yisungamene. Diswaswana diankaka diena mpe. Tala zizi 2 ye 3.

Vo visi kinanamene ye visi kiankaka kilenda diata, tubikanga vakinanamene dikulu. Visi kikibanga kiena ye kinkoso, ye visi kiankaka kiena ye mwasi wakinkoso. Butuna kibisa visi kiankaka, buna kinkoso kiavisi kidiatanga mu mwasi wakinkoso kiavisi. Kinkoso kiavisi ye mwasi wakinkoso biafukwa kwa minsi miena nalebe-lebe. Biau biafukwa mpe

Zizi 6. Konzogolo kiavisi.

Fifini biena ye **meno** matatamene mu mavulu mameno. Dinu dikabwanga mu ndambu zole: *ntu adinu ye nsonga adinu* (zizi 5) Meno matandi mena nsonga miena mavala (e). Miau misimbanga meno mu mavulu mau. Ntu adinu wafukwa kwa *visi kiambalu* beni (d 1), kawidi sika. Mungudi adinu mwena mwasi (d 3) wena menga ye nluku ye mianzi, kidi diayundulwa, mpasi kadiafwako.

Meno makabwanga mu ndambu tatu: *Meno mandunda* (a) ye *meno mambangi* (b) ye *meno matandi* (c). Meno mena va ndunda mena 8, maia mena mu fifini kiantandu ye maia mu fifini kiabanda. Mau mena meno, kidi tualenda bukuna lekwa. Meno mambangi mena 2 kuntandu ye 2 ku banda. Mau mena va lueka luameno mandunda mosi ku lubakala ye mosi ku lumoso. Mau mabikwanga meno mameso mpe. Meno matandi mena 20, 10 diena ku ntandu, 5 ku lubakala ye 5 ku lumoso ye 10 diankaka diena ku banda Meno mena mu ngudi beni mabakanga muntu, bukana lunga 20 mamimvu. Ntu miau miena miaminene ye miandufu, kadi makasulwanga dia. Mwana wena ye 20 mameno. Mau mabikwanga *meno mamamvumina*, kadi makatukanga, mwana buuna lunga mvu 6 vo 8, ye mamona mana vingana.

Meno mu nkiana malenda bola? Mau mabolanga ye mena miasi, vo malembolo sukulwanga, kadi lekwa bitatamananga mu meno ye vakati ye meno bibolanga ye bidiana ye bitobulanga meno. Mboki simeka nkazu-nkazu ye malenda tatika. — Mu nkiana matatikanga? Meno matatikanga, kadi mianzi mimwesanga kwana miena mu meno; bumina monika mu miasi, buna mina tatika. Nkiangunu meno momo mana katulwa, vo mianzi mieti tatika beni. Kansi meno malenda tatika, vo mana tetwa mpe, kadi visi kiambalu kikatulwanga, ye mianzi miena lukufi ye vaika. Fu kiokio kiena kiambi, kadi tuvondanga meno, ye mboki katuavangwa boboko. Meno malenda tatika mpe, vo tubelanga bela kwankaka.

6. Visi biakindibidi biena mungongo ye visi biambanzi ye visi biavembo ye visi bialuketo.

A. MUNGONGO wawangwa buku biavisi biabingi bibikwanga *buku biamungongo*. Biau bilandasananga mu nlonga kuna nsinga nate ye kuna taku. Buku kiamungongo kiena ndambu yena nkobo, yibikwanga *nitu* (Tala zizi 7 ye 8). Ndambu yankaka yena ku manima yikondolo nkobo yibikwanga *nima*. Mu kati mwena mwasi, *inuwasi wanluku wamungongo*. Buku biamungongo biabundane mu makolo mamungongo mena nalebe-lebe. Mu diambu diodio tulenda yinama kwandi. Bimiasi-miasi biabuku biamungongo bivanganga mwasi wanenē ubikwanga mwasi wanluku wamungongo. Buku biamungongo bikabwanga mu *buku bialaka* biena 7 ye *buku biambanzi* biena 12 ye *buku bialuketo* biena 5 ye *buku biakiela* biena 5 biabundana mu buku kimosi kibikwanga *kiela* mboki *buku biamataku* vo *buku biankila* biena 4 vo 5. Biau biena biabike ye biabundana mu buku kimosi kiakike.

Zizi 7. Buku kialaka
bonso bukiena va ntandu.

Zizi 8. Buku kiambanzi
bonso bukiena va lucca.

1. Nitu abuku. 2—4. Nima abuku. 1—2. Nitu abuku. 3—6. Nima abuku.

Mungongo bwe usadilanga nitu? Mungongo ukindisanga nitu yamvimba, kidi yasungama, ye mu buku bialaka munatunwanga ntu.—Mu nkiana tubakanga kiela? Tubakanga kiela, vo tuyinamanga beni, kadi buku biakiela kabilendi kiba beniko bonso buku bialaka.—Bantu bwe balenda baka tatika kwangolo mu mungongo, ye bwe balenda fwa nima? Mungongo una tatika, vo nluku wamungongo weti lala, vo wena yela. Bantu bafwanga nima mu diambu diyanga ye leka kwakwingi, kadi mu diambu diodio nluku wamungongo weti lala ye una baka yela. Yela kwankaka kwakwingi kutukanga mu mungongo wambi. Nkianguu tualuenga kweto ye katu-vondani zinitu zeto mu diambu dianzinunu zantimako.—Vo muntu una toluka nima, yandi una tila vo fwa nswalu, kadi nluku wamungongo una katuka ye fwa.—Kansi mu nkiana tulenda zaka nkila wambwa, ye kayina fwako? Tulenda zaka nkila, ye mbwa kayina fwako, kadi nluku wamungongo mwankatu mu nkila.

B. NTULU yavangwa visi kiantulu ye visi biambanzi. Visi biambanzi biena 12 ku lubakala ye 12 ku lumoso. Biau biena biabila ye biafietama ye biakonana. Biau binanamene mu buku biambanzi biena mu mungongo. Visi 14 biena kuntandu antulu bibwabane ye binanamene mu visi kiantulu kiena va kati. Biankaka biabundana ye visi kiantulu mu visi kimosi. Visi biena nalebe-lebe vabibundana ye visi kiantulu. Mu diambu diodio tulenda kibisa mbanzi fuma.

Nkiantangu tukibisanga mbanzi? Tukibisanga mbanzi, butuvumunanga. kadi mbanzi zeti tevuka.—Mbanzi bwe zisadilanga nitu? Zau zikebanga lekwa biena mu ngudi bonso mafulu ye ntima.

C. VISI BIAVEMBO biena visi kiampanza, vo visi kiansengo avembo ye visi kiambanga-mbanga antulu. Visi kiansengo avembo kiena kansi avembo kumanima ye kiena mbela zitatu. Kiau kinanamene ye bivisi mu mafundi ye mianzi, ye kilenda kiba. Kuntandu avisi kiansengo avembo kwena dikulu diavembo, kadi koko kwena mwasi wakinkoso kiavisi kiangola akoko. Mboki kinanamene ye visi kiambanga-mbanga antulu. Visi kiambanga-mbanga antulu kinanamene ye visi kiansengo avembo ye visi kiantulu. Tulendakio mona beni vasukila laka. Visi kiambanga-mbanga antulu kikindisanga vembo ye kisungikangadio. Kiau kisimbanga visi kiantulu mpe.

Mu nkiamu tulenda kibisa koko beni? Tulenda kibisa koko beni, kadi visi kiansengo avembo kiena mwasi wakinkoso kilenda kiba mpe. Mboki kinkoso kiavisi ye mwasi wakinkoso biena biavindumuka. Mu diambu diodio tulenda vindumuna koko.—Nki antangu tukibisanga visi kiansengo avembo? Tukibisangakio, butukibisanga koko ye butunikusanga vembo.—Visi kiabanga-mbanga antulu bwe kisadilanga nitu? Kiau kisungikanga vembo ye kikindisanga vembo ye ntulu.

D. VISI BIALUKETO biena *mabolongo*, mosi, kulubakala ye mosi kulumoso, ye *visi kiakiela* ye *visi kiabulamu* ye *visi biamataku*. Biau biabundana mu visi kimosi kiakinene. Mabolongo mavanganga luketo ye mena nakekete ye makebanga ndia ye biankaka biena mu vumu. Ku lubakala ye ku lumoso kwena mwasi wakinkoso kiavisi kiabunda.

Mwasi wakinkoso kiavisi kiabunda mu nkiamu wena waunene beni? Wena waunene, kidi visi kiabunda kakina dokako. Wena waunene mpe, kadi malu manatanga nitu yamvimba.—Mabolongo maluketo mu nkiamu mena nakekete ye malembo kiba? Mena nakekete mu diambu diamalu, kidi matoma kindisa ye nata nitu yamvimba.—Nki tulutidi kibisa moko yo malu? Moko kwandi. Mu nkiamu? Kadi visi kiansengo avembo kilenda kiba, kansi mabolongo mena nakekete.—Visi bialuketo bwe bisadilanga nitu? Biau bikebanga ye binatanga ndia ye biankaka biena mu vumu. Mboki tuzakalanga va visi biamataku.

7. Visi biabiela biena *visi biamoko* ye *visi biamalu*.

A. VISI BIAMOKO. Ngola akoko yena visi kimosi kaka kibikwanga *visi kiangola akoko*. Visi kiokio kidiatanga mu dikulu diavembo ye kilenda vindumuka ye kiba beni. Mu mpingu akoko mwena visi birole. Visi kiakinene kibikwanga *visi kiakinkoso kiakoko*, kadi kiena kinkoso kiakoko. Visi kiokio kibwabane ye visi kiangola akoko mu dikulu diakinkoso kiakoko. Dikulu diodio kadilendi kiba beniko. Dilenda kiba mu ntini mosi kaka, kadi kinkoso kiavisi kidiatanga mu mwasi wakinkoso kiena kiayalumuka, kakiena kiavindumukako. Visi kiakinkoso kiakoko kibwabane ye nsansi akoko ku nlembo wansuka.—Visi kiakike kibikwanga *visi kiampingu akoko*. Kiau kibwabane ye nsansi akoko ku nlembo wangudi. Visi kiampingu akoko kilutidi visi kiakinkoso mu kiba, ibila kitubangumuninanga koko.—*Visi biansansi akoko* biena 8. Biau biena mu nlonga 2, nlonga visi 4, nlonga visi 4. Biau biena biabikufi ye biankobo.—Mu koko kwakandazi mwena visi 5, 4 biakangama mu mianzi ye bivanganga koko kwakandazi. Visi kiantanu kiena nlembo wangudi kilenda kiba. Nlembo wangudi wena visi 2, kansi nlembo miankaka miena visi 3.

Nki anlembo tulutidi kibisa? Nlembo wangudi kwandi. Mu nkiamu? Tulenda kibisa nlembo wangudi beni, kadi visi kiandi kiakandazi kilenda kiba. Kakiena kiakangama bonso visi biankaka biakandaziko.—Visi bikwa biena mu nkati akoko yo kandazi? Biena 27. Mu nsansi akoko mwena 8 ye mu koko kwakandazi 5 ye mu minlembo 14 = 27.

B. VISI BIAMALU. Dikulu diabunda diena visi kimosi kiakinene ye kiangola kibikwanga *visi kiabunda*. Kinkoso kiavisi kiabunda kiena kiakinene ye kidiatanga mu mwasi wakinkoso wena mu mabolongo maluketo. Dikulu diamunkanga mvindi diena visi birole bonso dikulu diansansi akoko. Visi kiakinene kibikwanga *visi kiamu-*

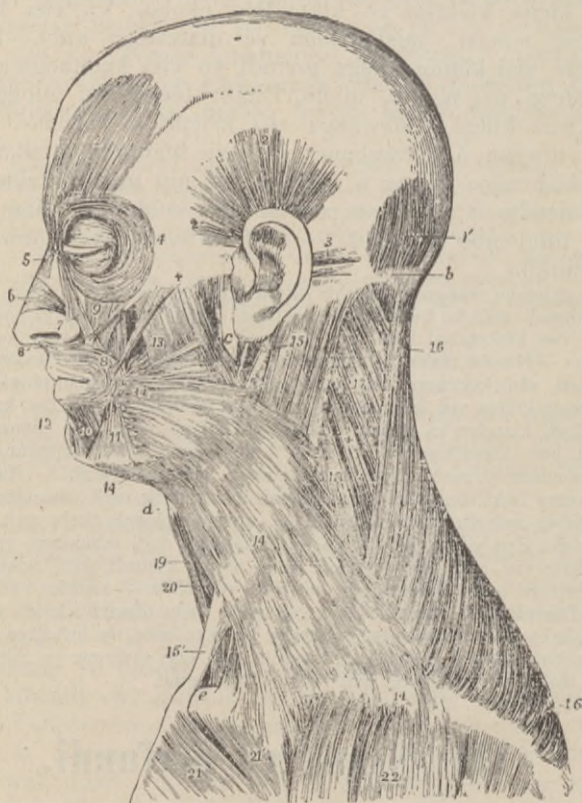
nkanga mvindi, ivisi kitumonanga kungsi akungunu. Visi kiankaka kiena ku manima kibikwanga *visi kiantanga*. Visi biobio biole bisukilanga mu *mbolongo zamalu*. Visi kiamunkanga mvindi kisukilanga mu mbolongo yanlembo wangudi, ye visi kiantanga kisukilanga mu mbolongo yanlembo wansuka. Va dikulu diakungunu vena *visi kiakungunu* kiena kiakike ye kikondolo nkobo. Va visi kiakungunu vananamene mianzi misimbanga ye diatisanga kulu.—Mu tambu mubwabane visi kiamunkanga mvindi ve visi kiantanga mwena visi 7. Biau biena mu nlonga mirole. Bitatu biena mu nlonga wantete. Kimosi kiena kungsi kibikwanga *visi kiakinkoso kiatambi*. Mu nlonga wankaka mwena 4 bibwabane ye visi biatambi kiakandazi. *Visi biatambi kiakandazi* biena 5 biakangama mu mianzi miangolo. Biau biena minlembo 5 mibikwanga *minlembo miatambi*. Miau miena visi 14 bonso minlembo miakoko. — Visi biabinene biena mwasi wafuluka kwa nluku.

Nki anlembo wangudi tulutidi kibisa, nlembo wangudi wakoko vo watambi? Nlembo wangudi wakoko kwandi. Mu nkiana? Kadi visi kiandi kiakandazi kilenda kiba, kansi visi kiakandazi kianlembo wangudi watambi kiena kiakangama ye kakilendi kibako. — Kamba, tulenda bangumuna tambu bonso kokoe? Katulendikio bangumunako, kadi visi kiantanga kakilendi kibako bonso visi kiampingu akoko. — Mu nkiana tulenda kibisa visi kiakungunu, vo tuna lambula ye vundisa kulu? Tulendakio kibisa, kadi kiatulwa va ntandu adikulu ye kisimbwanga kwa mianzi kaka. — Visi kiakungunu bwe kisadilanga nitu? Kiau kikebanga dikulu diakungunu, ye va kiau vananamene mianzi ye mafundi mavumbulanga ye diatisanga kulu. — Kamba visi visi kiakulu, bonso bukifwanane ye visi biakoko. — Kamba, visi bialembunwa tofulwe? Bilenda tofulwa nswalu kwandi. Kansi vo muntu tolokele kulu vo koko, ndambu zavisi kiataluka zina yikwa nadede ye toma kangwa, kidi zabundana vamosi. Vo muntu watolokele visi, una natwa ye una toma natwa kwandi, kidi ndambu yatoluka yatoma vunda va lekwa kiasungama vo toma sendalala. — Kamba, visi bilenda bola mu nitu? Bilenda bola kwandi, vo biena yela. Veso biavisi bilenda vaika mu nitu mpe. Yela koko kwena mpasi beni. Muntu lendako baka, vo bwidi va nsi ye vo visi kiataluka kakina vutuka—menako. Vo mputa zina kala zazinene ye zilembolo niaka kansi zina luaka va visi, buna visi bilenda bola mpe.

III. Nsuni vo mafundi.

8. Nsuni wawangwa bimianzi-mianzi biambwaki bifwanane ye mfishu mu ke. Biau bilenda funganana ye nanuka. Vo nsuni wabundukuswa beni ye wena ngolo, ubikwanga *fundi*, bonso mafundi makoko ye mafundi mamalu. Mafundi masalanga salu kiakinene, kadi vo kamako, nga katulendi kibisa visi kimosi nkutuko. Mafundi masukisilanga *mianzi miampembe* minanamene mu visi. Mafundi mamingi mena, kadi fundi ye kiandi salu, fundi ye kiandi salu. Mankaka mena mamanene ye mankaka mamake, kansi buna mena mafunganananga ye mananukanga. Bumafunganananga, buna makibisanga lekwa, kansi bumananukanga, buna mavutulanga lekwa vo mavundanga. Bika tuatala fundi diakoko. Vo tuna sa, vo diau dina funganana, koko kuna vumbuka kwandi. Vo fundi dina funganana, dina kala

diadikufi ye nkobo. Vo fundi dina nanuka, koko kuna vutukisa, ye fundi dina kala diyalumuka. Fundi diakoko dinanamene mu visi kiansengo avembo ye visi kiampingu akoko. Vena mafundi mamingi vena kiba kwakwingi. Vena mafundi mamananene vena ngolo zazingi.

Zizi 9. Mafundi muntu ye laka.

1. Fundi diambulu. 2—3. Mafundi makutu. 4. Fundi diadisu. 5—7. Mafundi mambombo. 8. Fundi dianwa. 9. Fundi diakoba kiantandu. 10. Fundi diakoba kiabanda.

Mu zizi mwena mafundi mamingi. (Tala zizi 9.) Nkumbu zamafundi mankaka zazi: fundi diambulu, fundi diadisu, fundi diambombo, fundi dianwa, fundi diakoba kiantandu, fundi diakoba kiabanda, fundi diakutu.

Mafundi bwe malenda vangwa mangolo? Mau malenda vangwa mangolo, va sadulwanga, kadi wonso muntu usalanga beni ubakanga mafundi mangolo. Vo mau mena ngolo, muntu wamvimba wena ngolo kwandi.—Kwe kwena mafundi mangolo? Mu malu kwandi, kadi masadulwanga, butudiatanga.—Mafundi makibisanga minlembo

miamoko kwe mena? Mau mena mu fundi diampingu akoko. Fundi diodio disukisilanga mianzi miamike miampembe minanamene mu visi biaminlebo.—Mafundi maluta kiba kwe mena? Mau mena mu zizi, kadi tulenda kibisa bikoba ye fifini kiabanda ye ludimi ye meso ye mbombo ye nkanda wazizi mpe, ye tulenda vanga, bonso butuzolele.—Mafundi masimbanga visi mu mianzi. Mwanzi waunene ye wango-lo kwe wena? Wena mu kulu kwandi ye ubikwanga *mwanzi wakinkoso kiatambi*. Vo tuna simba kuntandu akinkoso kiatambi, tunawo mona.

IV. Nkanda anitu.

9. Nkanda anitu ufukanga nitu yamvimba. Wau ukebanga nitu ye wena nalebe-lebe. Nkanda anitu ukabwanga mu mbalu zole: *nkanda wantandu ye mbalu yansi*.

Nkanda wantandu wena va tantu ye ukondolo nkobo. Wau kaulendi mwesa kwamako ye kaulendi lualako. Nkanda wantandu usikanga ye uyubulanga biubula biankanda. Kungsi atambi kwena nkanda wankobo beni, ye mu moko mulenda kala nkanda wankobo, vo masadulwanga beni. Nkanda anitu wena wampembe vo wandombe vo wambwaki vo wamfumfukutu.—Mbalu yansi imbalu yena kungsi ankanda wantandu. Mbalu yansi yena nkobo ye yimwesanga kwama, vo yina luala, ye yivaikisanga menga. Mbalu yansi yena mianzi mimwesanga kwama ye mianzi miamenga. Mbalu yansi yifukanga miasi miankaka, bonso miasi miambombo ye nwa ye mwankaka, kansi yau kibeni yafukwa kwa nkanda waluvevizia wafukwa kwa tubombo vo mante vo nlangu.

Mu mbalu yansi mumenanga *mika ye nsuki ye ngievo ye nzala* ye mwena *bimbunzungulu*. Biau biena mpila zole: *bimbunzungulu bivaikisanga kiufuta ye bimbunzungulu biamazi*. Mika miavangwa lekwa kimosi kiambalu bonso nzala, nkiangunu mikondolo kwama. Mika miena mianzi ye mimenanga, bonso nsuki ye ngievo. Nzala zena va nlembo miamoko ye malu. Zau zimenanga ye zikondolo kwama, vo zina zengwa. Zau zikebanga minlebo.

Bimbunzungulu bivaikisanga kiufuta biena mu diambu diavai-kisa kiufuta mu bimiasi-miasi biena mu nkanda anitu. Bimbunzunguiu biamazi bivaikisanga mazi, kidi nkanda una kala nalebe-lebe, kawidi tenduka. Mazi mamingi mena kungsi ankanda, kidi makeba lekwa biena mu ngudi. Kungsi atambi kwena mazi mamingi, kidi makeba visi biatambi, butudiatanga. Lekwa biankaka bikebwanga kwa mazi, bonso nsekenia. Mazi mena mpe mu diambu diayundula nitu, vo yina baka yela.

Nkanda wantandu mu nkiana tulendawo zoka nsoma vo zengilawo mu mbele, ye katulendi mona kwamako? Nkanda wantandu ufwanane ye nzala, kadi ukondolo mianzi mimwesanga kwama ye mianzi miamenga.—Nkanda wena va ntu miabantu bandombe mu nkiana ulutidi nkanda wantu miamindele mu nkobo ye ngolo? Ulutidi mu diambu diabizitu binatwanga va ntu. Impila mosi ye nkanda watambi mu diambu diadiata.—Nki ambala ankanda anitu yena va bikoba ye mu nwa? Mbalu yansi kwandi.—Mu nkiana tumonanga, vo bikoba ye ludimi ye fifini biena

biambwaki. Tumonanga bobo, kadi mbalu yansi yena bimianzi-mianzi biamenga ye yafukwa kwa nkanda wena luvvezia beni, nkiangunu tulendabio mona biambwaki. — Mu nkiana tumonanga kwama vo tuna vuza mika? Mika miena mianzi mime-nanga mu mbalu yansi mwena mianzi mimwesanga kwama, ibila kitumwenanga kwama, butuhulanga mpe. — Kwe kukondolo mika ye nsuki ye ngievo? Mu koko kwakandazi ye tamba kiakandazi kwandi. — Mika ye nsuki bwe bisadilanga nitu? Biena mu diambu dianitu, kidi yakebwa mu mwini ye mu kiozi. Nkiangunu tumonanga kwama, vo tutebele nsuki, kadi vo nsuki mwankatu, buna mwini una yama beni. — Mu nkiana tuvaikanga kiufuta, vo mwini wangolo wena? Tuvaikanga kiufuta, kidi nitu kayina lema, vo kala tiako mu diambu diamwini. Butuvaikisanga kiufuta, buna tuvaikisanga tia tuanitu mpe. Nkiangunu vo tubelanga nitu mbangazi, yela kuna vonga, vo kiufuta kina vaika, kadi bukivaikanga, buna yela kuvaikanga mpe. — Mu nkiana tuyobilanga nlangu? Tuyobilanga kwandi, kidi bimiasi-maisi bivaikilanga kiufuta bina kala nawangudi, mpati biatoma vaikila kiufuta. Vo biau bina bandama mu diambu diamvindu, kabilendi vaikila kiufutako. Vo kiufuta kakina vaikako, nitu yina kula baka yela kwampila mu mpila. Mboki nitu yina tondwa kwa nginia ye madongula ye binsekwa. Bika tuyobila lumbu kalumbu. — Mu nkiana tuvwatanga nlele miamingi mu sivu? Tuvwatanga nlele miamingi ye miankobo mu diambu diakeba nitu mu mpeve, kayidi katula tia tuena mu nitu. Vo tia tuatuingi tukatukanga, tumonanga kiozi. — Vo tuena yela, mu nkiana tutandanga? Tutandanga, kadi mazi mena kuni ankanda manienganga, kidi mayundula nitu, buyena yela. — Kwe kutukanga masweba? Masweba mana kala, vo nlangu wena mu nitu una tumpalala vakati ye mbalu yansi ye nkanda wantandu. Vo tuna buna nkanda wantandu, tuna monambalu yansi.

V. Menga.

10. Menga mena mu nitu yamvimba, kansi kamu nzala ye mikako. Menga makwendanga ye macilumukanga mu mianzi. Miau mikabwanga mu mpila zitatu: *mianzi miamenga* ye *mianzi midikitanga* ye *bimianzi-mianzi biamenga*. Mu nitu yamvimba mwena mpila zozu zitatu. Mianzi miamenga mimonikanga kuni ankanda wantandu, bonso vantandu amoko ye malu. Mianzi midikitanga miena mu ngudi, kidi miakebwa, kansi vo tusimba vasukila visi kiampingu akoko ye ya mpenga antu, tuna mona bonso bumidikitanga. Bimianzi-mianzi biamenga biena biabike ye bilembolo monika mu meso meto.

Mianzi miamenga ye mianzi midikitanga miena miaminene ye miangolo beni, kansi bimianzi-mianzi biamenga bikondolo ngolo ye biena biabike. Biau biena mwamonsono. Mu diambu diodio tumonanga fifini ye ludimi ye nwa, vo biena biambwaki. Mu bivisi mwena bimianzi-mianzi biamenga mpe bicilumukanga menga.

Menga inlangu ukondolo ntinta, kansi mu nlangu wowo mwena bindekwa-ndekwa biabingi biambwaki ye biampembe. Biau bikwendanga mu nlangu wowo. Vo nlangu wamenga una vaika, bindekwa-ndekwa biamenga bina vaika mpe. Vo nlangu wawingi wena mu mianzi miamenga, nitu yena kindakana, ye yela kwena lukufi ye kwiza. Mu diambu diodio mputa zilenda kwiza ye kazile-

ndi niaka nswaluko. Vo menga mena mabiza, mputa zina niaka nswalu, ye muntu wena ngolo zazingi. Menga mabivuswanga nswalu mwamu nsi. Vo tuna bela ntulu vo fukutila vo yela kwankaka mu diambu diakiozi, buna menga mabivuswanga. Mabivuswanga mpe, vo tudiana dia kulembolo lambwa ye kulembolo fwanana mu nitu, kadi vumu kilembananga niengisa dia koko.

Vo tuna luala nkanda fuma, nki amianzi miamenga tuna lueka? Bimianzi-mianzi biamenga kwandi. — Kansi nki amianzi mina luala, vo menga meti cilumuka beni? Mianzi miamenga kwandi. — Mu nkiana tubikanga mianzi miankaka mianzi midikitanga? Miau mibikwanga bobo, kadi menga mau matukanga mu ntima ye makwiza cudanga. Vo mianzi mionio mina luala, menga makwiza cudanga. — Bwe tuna vanga, vo tuna lueka mianzi miamenga? Tuna kanga ku nsi vatuluele nsinga vo tenda kianlele ye kodisa beni, kidi tualenda viaka vwa kituluele. — Kansi bwe tuna kanga, vo tuna lueka mianzi midikitanga? Tuna kanga ku ntandu vatuluele nsinga vo tenda kianlele ye kodisa beni. Tala zizi 10 ye 11 bonso buna simbwa mu ngolo, nate ye muntu una kwiza mu viaka vwa, kadi vo tuna lueka mianzi midikitanga, tuna luenga beni, katuidi fwa nswalu. — Mu nkiana tuna tonta kanikina menga vaika? Kadi moyo wena mu menga. Mu moko ye mu malu tulenda kanikina menga vaika, kansi vo tuna luala mu vumu vo mu ngudi anitu, katulendimo kanikinako. — Bwe tuna tomisa menga? Tuna keba nitu, kayidi kala kiozi-kiozi, ye tuna toma sukulayo, kidi kiufuta kiatoma vaika. Tulenda nwa bilongo bivedisanga menga mpe. — Bisi nsi yayi mu nkiana bena mputa zazingi? Bena mputa zazingi, kadi kabazaidi bonso bitomisanga nituko, nkiangunu menga mabivuswanga ye matukisanga zimputa. Vo mputa kazilendi kula viakwako, buna bindekwa-ndekwa biena mvindu ye biena mu mpeve bikotanga ye bidiangazo. Menga mambi ye zimputa zazingi bitukanga mu fu biambi mpe.

Zizi 10.

Bonso buna simbwa mwanzi udikitanga mu koko, vo una luala.

Zizi 11.

Bonso buna simbwa mwanzi udikitanga mu kulu, vo una luala.

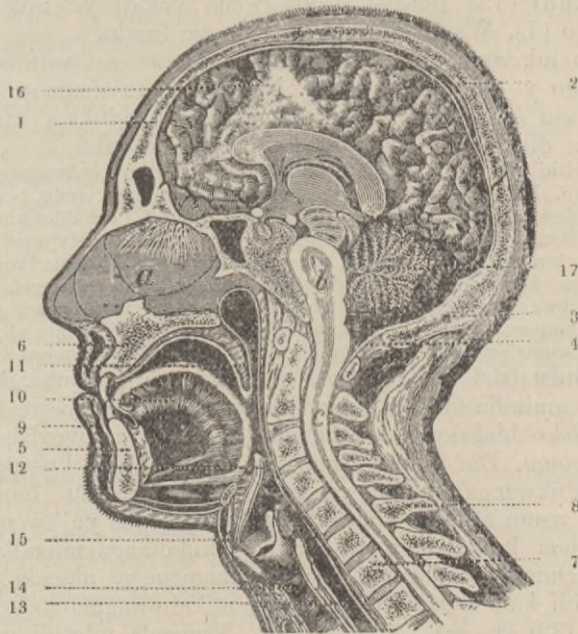
Zizi 12. Muntu bonso buwena mu ngudi.

VI. Lekwa biena mu ngudi anitu.

11. Lekwa biena mu ngudi anitu biena mu mwasi waune wakabwa mu ndambu zole: *mwasi wantulu ye mwasi wawumu*. Miasi miomio mivambuswanga kwa *burungu* (14) ifundi dialuvevizia diapupalala kuntandu amwasi wawumu (Tala zizi 12).

Mu mwasi wawumu mwena *mwasi unienginanga dia ye langa* (15) ye *kimbunzungulu kiafundu* (23) ye *lubemba-nianga* (28) ye *nzekenia* (29). Mu mwasi wantulu mwena ndambu amwasi unienginanga dia ye *mafulu* (13) ye *ntima* (5).

12. Mwasi unienginanga dia. Vo muntu una kala moyo, yandi una dia ye nwa nlangu, kidi nitu andi yayunduka. Kansi lekwa biobio kabilendi kula kota mu nituko. Biau bina teka nienga, mboki bina sumama mu bimiasi-miasi bisumikanga dia kwena mu nitu. Lekwa kinienginanga dia kibikwanga mwasi unienginanga dia. Mwasi wowo imwasi waula beni uviokele ntela amuntu mpioka 7 vo 8. Wau ukabwanga mu ndambu tanu: *Nica ye mbinumu* adia ye

Zizi 13. Ntu bonso buwena mu ngudi.

1. Visi kiambulu.
2. Visi kiantumpa antu.
3. Visi kiakosi.
4. Mwasi wansi-
ngu.
5. Fifini kiabanda.
6. Fifini kiantandu.
7. Nitu abuku kialaka.
8. Nima abuku
kialaka.
9. Koba kiabanda.
10. Ludimi.
11. Nsuni aminita.
12. Ban dukwa kiamvudi
13. Nkudi.
14. Mvudi.
15. Kingongolo kialaka.
16. Toso tuatunene.
17. Toso

tuatuke, a. Mwasi wambombo ye mianzi miwakasanga mfuku. b. Nluku atoso. c. Nluku amungongo.

nkudi ye fundu ye ndia. Ndambu zozo imwasi umosi waula utambulanga lekwa biniengisanga dia. Biniengisanga dia bonso mante ye lenzi bitukanga mu *bimbunzungulu*. Biau bitukanga mpe mu *langa* ye mu *ndumbu andudi*. (Zizi 12, 17.)

Nwa utambulanga dia. Tukasangako mu meno. Butukasanga dia, buna kwau kusangananga ye mante matukanga mu *bimbunzungulu biamante*. Biau biena 6 ye biena kusi aludimi ye va nsuka amatu ye kusi afifini kiabanda. Mante mabadika niengisa dia ye makutusadisanga, butuna mina dia, kakwidi kankamana mu nkudi. (Tala zizi 13.) Kuntandu amwasi wanwa kwena *mbangu* (11) ye va nsi *ludimi* (10). Ludimi ifundi ditulenda kibisa beni. Tukibisangalo, butuvovanga. Butuamana kasa dia, tunako mina mu *nkudi* (13) mu *mbinunu* adia. Butuminanga, buna *bandukwa kiamvudi* (12) kiena nalebe-lebe kizikanga *mvudi*, ye *nsuni aminita* uzikanga mwasi ukwendanga ku mbombo. Nsuni waminita unanamene mu mbangu. Ku nsuka ansuni wowo kwena *minita*.

Nkudi (13) imwasi waula wena vakati ye mvudi (14) ye mungongo (7). Wau ukwendanga nate ye fundu.

Mu mbinunu mubwabane miasi mia: mwasi wanwa ye mwasi wambombo ye mvudi ye nkudi. Nkiangunu tuvumunanga mu mbombo vo mu nwa. Mvudi uzikwanga kwa bandukwa kiamvudi, kawidi kota diako. Vo dia kuna kota, buna kovula.

Mayititi nki ayela? Mayititi inkumbu ayela kwabimbunzungulu biena va nsuka amatu. Bubina vimba, tubelanga mayititi. Vo bina vimba beni ye kanikina yumuna, tulenda fwa.—Laka mu nkiana dilemanga? Laka dilemanga, vo tubeki kiozi vo fukutula vo ntulu. Dilemanga, vo vumu kiena yela mpe, Budilemanga, divimbanga kwandi.—Mu nkiana tukovulanga, vo dia kuzolele kota mu mvudi? Tukovulanga, kidi dia kuna katuka, kadi vo kuna kota mu mafulu, tuna baka yela.—Dia bwe kulenda kota mu mbombo, vo tuna kovula butueti mina? Vo tuna kovula butuena mu mina, dia kulenda vaika mu mwasi wambombo ubwabane ye nwa, kadi nsuni waminita uzikanga mwasi wambombo uzibukanga, butukovulanga.

Fundu (zizi 12, 25) ilekwa kifwanane ye kuba. Kiau kiena kuntandu amindia (32) ku lueka lualumoso. Fundu ye biankaka kansi kanzekeniako biafukwa kwa nkanda waunene waluvevizia ubikwanga *nkanda avumu*. Dia bukukotanga mu fundu, buna kusangananga ye nlangu ubikwanga mante ye *lenzi* bitukanga mu *bimbunzungulu* biena mu nsuni afundu. Dia bukubadikidi kituka ye kwena naniengenienge. buna kuvaikanga mu fundu ye kukotanga mu ndia (32). Ndia imwasi waunene wazingama. Wau unanamene ye nkanda waluvevizia (31), kawidi kala bonso bonso. Ndia mikabwanga mu ndambu zole: *nzangala* (32) ye *ndia waumene* (35). Nzangala yilutidi mu la, kansi yikondolo nkobo. Ndia waunene wena waukufi kansi wankobo. Ndambu andia waunene ubikwanga *kondo ndia*. Vakotanga *nzangala* mu ndia waunene vena *nsuka andia* (34) ye *mwanzu wandia* (33).

Mu ndia miomio munienginanga dia kwakonsono kulenda nienga. Bilembolo nienga bikotanga mu kondo ndia ye bivaikanga. Va-

vaikilanga dia mu fundu (27) vakotanga *nlangu wandumbu andudi* (17) ye *nlangu wakimbunzungulu kiafundu* (23). Bimbunzungulu bivaikisanga mante biena mu ndia mpe. Mante ye *nlangu biena mu diambu daniengisa dia*, kidi kwafwanana mu sumukwa. Mu fundu ye mu ndia mwena bimianzi-mianzi babingi bisumikanga dia. Mu nzangala mwena bimika-mika biena nalengi-lengi bisumikanga lekwa biamana nienga mpe. Mboki bimianzi-mianzi biamenga ye mianzi miankaka mivutuka sumikanga biateka sumama. Mboki bikotanga mu menga ye bimwanguswanga mu nitu yamvimba. Nkiangunu vo tuna toma nitu, tuna dia dia kufwanane ye bidia biampila mu mpila.

Mu nkiana tuna lamba dia kweto? Tulambangako, kidi tuasadisa mu niengisako mu nitu. Diambu diadine kwandi mu toma lamba dia.—Mbatu vumu kakilendi viokako, kansi bila nki? Kakilendi viokako, vo dia kwakwingi kulembolo nienga kwena mu vumu vo mu ndia. Mboki kakiviokanga beniko, vo tuena yela kanivo nitu yena kiozi-kiozi, kadi ndia mairikukanga, kidi miavaikisa bilembolo nienga, mienamakiandakana ye milembolo sala salu kiau. Nkiangunu bilembolo nienga bisalanga kwandi.—Bilongo bivaikasanga vumu, bwe bilenda viokisa vumu? Bilongo bilobinienganga nswalu, ye bubiamana nienga, buna binikusanga ndia, ye bilembolo nienga bina vaika.—Kansi vumu bwe kilenda vioka beni ye tatika, ye katunwini biviokisanga vumuko? Vo nitu yibeki kiozi vo ndia mienamputa, miau mina nikuka beni ye mina tatika, ye vumu kiviokanga. Nkiangunu bilongo bikanikinanga vumu vioka ibilongo bivongisanga ndia. Vo ndia mina tatamana mu vioka, menga malenda vaika, ye muntu una fwa.

Bika tuatoma keba vumu bieto ye lamba dia, kadi bonso bwena vumu, ibobo buna kala menga meto ye mavimpi meto. Kansi tualuta keba vumu ye kala nduenga, butuena yela ye butubadikidi baka mavimpi.

13. Langa (15) ikimbunzungulu kilutidi mu nene mu nitu yamvimba. Langa diena ku lubakala kungsi aluvungu (14) ye diena diampiuki ye nazebe-zebe. Diau divananga *nlangu wandumbu andudi ukotanga ye ukebwanga mu ndumbu andudi* (17, 18, 19). *Nlangu wowo wena wandudi beni ye ufwiti niengisa lekwa biamazi bitudianga.*

Langa bwe disadilanga nitu? Langa divedisanga menga, kadi diniengisanga lekwa biambi biena mu menga. Mboki biau bikitukanga *nlangu wandumbu andudi*.—Mu nkiana tulukanga ye tulenda luka *nlangu wandumbu andudi mpe*? Tulukanga, luvungu buluna funganana beni, kadi bulusangabo, buna lekwa biena mu vumu bivaikuswanga. Tulukanga *nlangu wandumbu andudi*, kadi luvungu bulufunganananga, buna luniemanga va ndumbu andumbu andudi, ye *nlangu wandi ukotanga mu vumu*, mboki una vaika mu nwa.

14. Kimbunzungulu kiafundu (23) kiena ku lubakala kuniama afundu. Kiau kivaikisanga mante maniengisanga dia.

15. Lubemba-nianga (28) luena ku lumoso luafundu. Luau lusalanga salu kifwanane ye salu kialanga, kadi luvedisanga menga.

16. Nzekenia (29) zena zole zena lukufi ye mungongo kungsi ambanzi zabanda, yimosi ku lubakala ye yimosi ku lumoso. Nzekenia zisumikanga mu menga lekwa bianlangu biamana kituka biambi bilembolo tomisa nitu. Biau bibikwanga *masuba*. Mau mavaikanga mu nzekenia mu miasi miele mibwabane mu *kisubulu* (37). Masuba mu insa miangolo mu nitu. Vo malembolo katuka, muntu una fwa nswalu.

17. Mafulu (13) mena mole ye mena mu mwasi wantulu, dimosi ku lubakala ye dimosi ku lumoso. Mafulu makebwanga mu

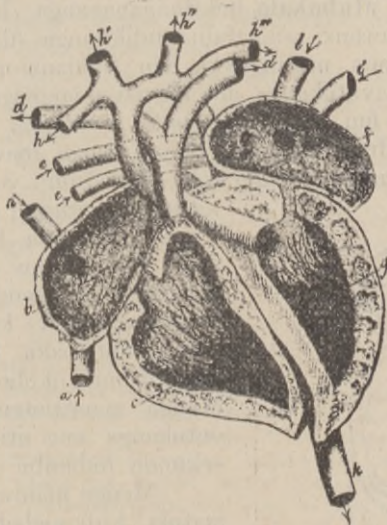
nkanda waluvevizia ufwanane ye kuba, fulu ye diandi kuba, fulu ye diandi kuba. Kuba diodio dibikwanga *kuba diafulu*.—Mafulu mena nazebe-zebe ye namwadi-mwadi, kadi mena bimiasi-miasi biabingi biena binziongololo ye bibikwanga *bimiasi-miasi biamafulu*. Biau biafuluka kwa mpeve yikwizanga mu bimianzi-mianzi bibikwanga *mianzi miampeve*. Bimianzi-mianzi biobio bibwabane ye mianzi miankaka bonso mavala manti. Mboki mianzi miomio miwabane ye mianzi mirole, umosi utukanga mu fulu dialubakala ye wankaka mu fulu dialumoso. Miau mirole miwabane ye mwanzi waunene ubikwanga mvudi (3). Ku ntu amvudi kwena *kingongolo kialaka* (Tala zizi 13, 15).—Mvudi ye mianzi miamafulu miavangwa makolo mamingi masimbanga mianzi, kamidi bundana, kansi kidi miakala mwasi mu diambu diampeve. Butuvumunanga, mpeve yikotanga mu mafulu. Yau yiteka kotanga mu mbombo vo mu nwa mboki mu mvudi ye mu mianzi miamiole mituntanga mpeve ye mu bimianzi-mianzi biamafulu. Nkiangunu tuavangwa mafulu matuna vumunina. Mpeve ilekwa kilembolo monika, ndambu yankaka yabiza ye ndambu yankaka yambi. Nkiangunu butuvumunanga, tuvolangwa kwandi mpeve yabiza ye yambi. Ndambu yabiza yisalanga mu mafulu, kansi ndambu yambi yivaikuswanga. Bimianzi-mianzi biamenga, biviokanga beni mu mafulu, bivolanga ndambu yabiza, ye yau yimwanguswanga mu nitu yamvimba. Mu diambu diodio tumonanga, vo nitu yena nayuku-yuku, kadi bonso mpeve yilemisanga mbombe, ibobo mpeve yituvumuninanga yilemisanga mbombe mu nitu mpe. Mbombe yilemanga yiyamunanga kwandi, ibobo mu nitu mpe. Vo mpeve kayina luaka mu mbombeko, yau yina fwa ye kiozi kina vingana. Nkiangunu vo tulembolo vumuna, mbombe yina zima ye kiozi ye lufwa bina vingana. Kansi vo mbombe yina lema, tuna tula nkuni mpe. Ibobo mu nitu kwandi. Vo mbombe yina lema ye via, tuna tula nkuni, idia kwandi kutudianga kukotanga mu menga. Vo tuena mavimpi, tia tuena nadede mu nitu, kansi vo tuna baka nitu kiozi-kiozi vo yela kwankaka, nitu yina luta mu mbangazi — Butuvumunanga, mbanzi zeti tevuka.

Mu kingongolo kialaka mutukanga *ndinga*, kadi *mianzi miandinga* miena momo. Miau miakambama va kingongolo. Butuvumunanga, katulendi wa ndingako, kansi vo tuzolele bika a, tuzibulanga nwa ve tivaikisanga mpeve. Bonso butuzolele bika, tulenda kwandi vo mu ndinga yangolo vo mu ndinga yanlembami. Ndinga yena, bonso butuzolele kibisa mianzi miandinga. Tuzaidi kweto, vo nsinga ansambi unikukanga, buuninganga. Ibobo mianzi miandinga mpe. Vo mianzi miandinga mimeni takalala beni, ndinga yayike yena, kansi vo miena nalebe-lebe ndinga yangolo. Vo tuna bika bisono vo mambu, tuna kibisa ludimi ye nwa mpe.

Mu nkiana tuvomanga, butuyungusanga? Butuyungusanga mbombe yanitu izolele luta lema, kansi vo yina luta lema, yena nsatu ampeve yayingi mpe, nkiangunu tuvumunanga mu nzaki. — Mu nkiana tuluta mona nsatu adia, butudiatanga ye-

ntu babingi bana leka mu nzo yayike yabindama? Kabutomeneko, kadi nzo yina kondwa mpeve yabiza mu diambu diabantu bavaikisanga mpeve yambi. — Vo tuni tula muntu mu nkela ye bindikayo, mu kiama sika fwa? Yandi una fwa, kad kalendi baka mpeve yabiza yilungidiko, nkiangunu mbombe yena mu nitu yina zima, ye muntu una fwa. Bika tuazibula mavitu mazinzo, kidi mpeve yabiza yina kota mu mafulu. Katuzakalani mu mwisiko, kadi mwisi kautomene mu volako. — salanga beni? Butudiatanga ye salanga beni, mbombe yeti luta lema, nkiangunu lekwa bivianga. ye tuena nsatu abiankaka, idia kweto. — Kamba vo butomenie, vo baa Kamba bonso butuna kibisa ludimi ye nwa, butuna bika kisono kimosi. — Mu nkiama ndinga yababakala yilutidi ndinga yabakento mu ngolo? Ndinga yababakala yilutidi mu diambu diakingongolo kiau kiakinene ye mianzi miandinga miau miankobo.

Mfwemo bwe yikadilanga? Mfwemo yena, vo bimianzi-mianzi biamafulu bina vimba ye kanikina mpeve kota mu mafulu ye mu menga. Bubivimbanga, bina bindama ye kabilendi tunta mpeve. Vo mfwemo yina kala yangolo, tulenda fwa mu diambu dialembana vumuna. Kovula kutukanga mu mvudi ye mu mianzi miamafulu. Tukovulanga mu diambu diavaikisa lekwa bikotele mu mvudi. Tulenda vumuna mpila ankaka mpe, bonso vumuka ye ta mwaya ye ta nsia ye seva ye nifuka.

Zizi 14. Ntima ye mianzi miaminene miamenga.

18. Ntima wena mu mwasi wantulu vakati ye mafulu, ye *nzundu antima* usonganga ku lumoso. (Tala zizi 12, 5.) Ntima ifundi diena mwasi, nkiangunu dilenda funganana ye nanuka. Ntima bufunganananga, tubikanga, vo udikitanga. Ntima wakabwa mu ndambu zole nadede zavambuswa mu baka kiakati kiatelama. (Tala zizi 14.) Nkumbu andambu zozo: *ndambu alubakala huantima* ye *ndambu alumoso huantima*. Mboki ndambu ndambu yakabwa mu vinga biole biole, nkumbu zabivinga zazi: *vinga kiantandu kiandambu alubakala (b)* ye *vinga kiabanda kiandambu alubakala (c)* ye *vinga kiantandu kiandambu alumoso (f)* ye *vinga kiabanda kiandambu alumoso (g)*. Vinga biantandu biavambuswa mu vinga biabanda mu baka kiakambama kiena

va kati ye kiena divitu. Divitu diodio diena, kidi menga matukanga mu vinga kiantandu malendá kota mu vinga kiabanda. Kansi diena mpe mu diambu diakanikina menga kwenda manima-manima, kadi vo menga mazolele vutuka, diau diabindama kwandi ye kadilendi zibukako. Vinga biantandu biteka funganana vakimosi mboki vinga biabanda vakimosi.

1) **Vinga kiabanda kiandambu alumoso** (g) bukifungananga, buna menga mavaikuswanga mu mwanzi waunene udikitanga (k) ye mu mianzi miankaka midikitanga (h, h', h'', h'''). Mboki mamwanguswanga mu mianzi miankaka midikitanga ye mu bimianzi-mianzi biamenga mu nitu yamvimba, kansi kamu mafuluko. Bumamana mwanguswa, mboki mavutukanga mu ntima mu mianzi miame nga (a). Menga mavutukanga makotanga mu vinga kiantandu kiandambu alubakala (b). 2) **Vinga kiokio** bukifungananga buna menga makotanga mu vinga kiabanda kiandambu alubakala (e). 3) **Vinga kiabanda kiandambu alubakala** bukifungananga, buna menga mavaikuswanga mu mwanzi wamafulu udikitanga (d) ye makotanga mu mafulu. Bumamana mwanguswa mu bimianzi-mianzi biamenga mu mafulu, buna mavutukanga mu mianzi miamenga miamafulu (c-ye e) ye makotanga mu vinga kiantandu kiandambu alumoso (f). 4) **Vinga kiokio** bukifungananga, buna menga mavaikuswanga mu vinga kiabanda kiandambu alumoso (g.) Ndiatulu yoyo yibikwanga

ndiatulu amenga. (Tala zizi 15.)

Vinga kiabanda kiandambu alumoso kilutidi mu ngolo, kadi kimwangisanga menga mu nitu yamvimba, kansi kamu mafuluko. Nkianguu baka kiavinga kiokio kilutidi mu nkobo ye mu ngolo. Menga mamwanguswanga ye mavutukanga mu ntima mu 30 massekunda indambu aminuta.

Menga mamwanguswanga mu mafulu, kidi mabaka mpeve yabiza yituvolanga. Mboki makotanga mu ndambu alumoso luantima, kidi mayenduswa ye mwanguswa mu nitu yamvimba. Menga mavutukanga mu ndambu alubakala luantima, kidi mayenduswa ye mwanguswa mu mafulu. Menga

Zizi 15. Kifwani kiandiatulu amenga.

a) Ndiatulu yayike vo ndiatulu yamenga mu mafulu; b) ndiatulu yayinene; c) mianzi miamafulu midikitanga; d) mianzi miamenga miamafulu; e) vinga kiantandu kiandambu alubakala; f) vinga kiantandu kiandambu alumoso; g) vinga kiabanda kiandambu alubakala; h) vinga kiabanda kiandambu alumoso; i) ntima; k) mianzi miamenga; l) mianzi midikitanga.

makotanga mu mafulu mena mambwaki beni, kansi mavaikanga mena nanza vo mambwaki fiuna, kadi mameni vaikisa mpeve yambi yasadulwa mu nitu ye mameni vola mpeve yabiza.—Mu mianzi miamenga mwena mavitu mabindukwanga, vo menga mazolele vutuka ye kwenda manima-manima. Vo muntu wena mavimpi, ntima udikitunga kanivo 70 luandikita mu minuta mosi. Vo tuna baka yela, ntima una luta dikita.

Lekwa biena mu mwasi wantulu ye mu mwasi wavumu bisalanga salu kiakinene, kadi nitu amuntu kayilendi kala moyoko vo sala vo vanga findekwa-ndekwa fimosi nkutu, vo kayina kala nayukuyukuko. Nitu yena nayuku-yuku mu diambu diambombe yilemanga mu mianzi miamenga. Tuzayidi, bonso buyilemuswanga kwa mpeve yituvumuninanga ye kwa dia kutudianga. Kansi vo mbombe yena, ye nkuni zivianga, bombe diadingi dina kala. Diau dina katulwa kwandi, vo mbombe yina toma lema. Ibobo mu nitu mpe. Lekwa biabiza bubiasadulwa ye mana via, biakitukidi biambi ye bina katulwa, vo mbombe yina toma lema.

Nkiangunu salu tatu bisalwanga kwa lekwa biena mu ngudi anitu, 1) *lemisa mbombe*, 2) *katula biamana via ye sadulwa*, 3) *mwangisa bilekwa mu nitu yamvimba*.—Mwasi unienginanga dia ulemisanga mbombe. Mafulu ye langa ye lubemba-nianga ye nzekenia bikatulanga biamana via ye sadulwa. Mafulu makatulanga mpeve yambi yasadulwa mu nitu. Langa ye lubemba-nianga bivedisanga menga. Nzekenia zivaikisanga masuba. Ye menga madiatuswanga kwa ntima mamwangisanga bilekwa.

Vinga kwa biena mu ntima? Biena 4.—Menga bwe madiatusulwanga? Madiatuswanga kwa ntima, buufungananga. Kamba bonso bumwangusulwanga menga mu nitu yamvimba. —Nki amenga mena mu ndambu alubakala luantima vo mambwaki beni vo manza? Menga mambwaki beni kwandi.—Kwe makitukilanga mambwaki beni? Makitukanga mambwaki beni mu bimianzi-miazi biamenga, bumana vutuka mu ntima.—Kwe makitukilanga nanza? Makitukanga nanza mu mafulu.—Mianzi mikotilanga menga mu ntima bwe mibikwanga? Mibikwanga mianzi miamenga, kansi mianzi mivaikilanga menga mu ntima mibikwanga mianzi midikitanga.—Mu nkiana tuna fwa, vo ntima una lembwa dikita? Tuna fwa, kadi bindekwa-ndekwa kabina mwanganako, ye mbombe anitu yina zima, ye tuna kituka kiozi.—Mu nkiana tuna fwa, vo katulendi baka diako. Bonso mbembe yina zima, vo kayina tulwa nku-niko ibobo mu mbombe yena mu nitu mpe.—Bantu bwe balenda fwila mu tulu paku, bubazietanga? Bafwilangabo, vo ntima una lembwa dikita vo basuka. Mianzi miamenga milenda basuka mpe, ye menga mavaikanga mu nwa ye mu mbombo.

VII. Toso ye nluku amungongo ye mianzi mianluku.

19. Toso (tala zizi 16) ilekwa kiena mu mwasi wantu. Kiau kiakabwa mu ndambu tatu: *toso tuatunene* (a) ye *toso tuatuke* (b) ye *nluku atos* (c)

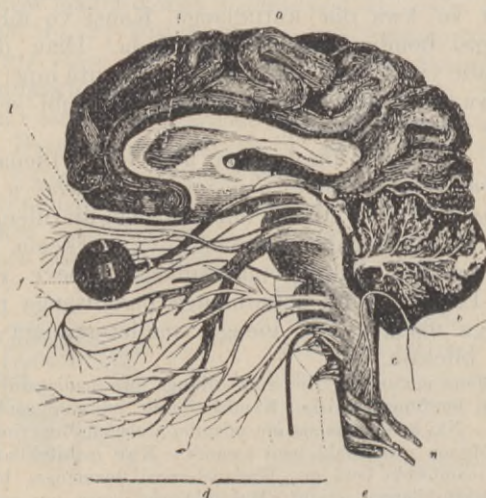
Toso tuatunene tuena kungsi antumpa antu ye tufulukanga nda-

mbu yayinene yamwasi wantu. Toso tuatunene katuena nalengwa-le-ngwako, kansi tuena nzila-nzila.

Toso tuatuke tuvambane mu toso tuatunene ye tuena ku nsi kunima anluku atoso. Toso tuatuke tuena mungudi akosi.

Nluku atoso insukulu anluku amungongo ye unanamene ku ntandu ye toso tuatunene ye ku manima ye toso tuatuke.

20. Nluka amungongo (e) ilekwa biampembe biena mungudi amungongo. Biau bifulukanga mu mwasi wamvimba wamungongo. Nluku amungongo usalanga salu kakinene beni, nkiangunu ukebwannga kwa visi biabingi.

Zizi 16. Toso.

a) Toso tuatunene; b) toso tuatuke; c) nluku atoso; d) mianzi mianluku; e) nluku amungongo; f) disu.

21. Mianzi mianluku imianzi miavangwa lekwa kimosi bonso toso ye nluku amungongo. Miau mifwanane ye mfishu mu ke ye miena miampembe. Mitukanga kwau mu toso (d) vo mu nluku wamungongo (nye mikwendanga mirole mirole mu nitu yamvimba. Miau miena mavala mamingi mpe (Tala zizi 16, d).

Toso ye nluku amungongo ye mianzi mianluku bisalanga salu kiakinene kwandi, kadi vo kabiako, nga tubilauki ye meso mafwa ye tulembana kibisa nlembo. Nkiangunu mu diambu diatoso tulenda kweto kiba ye mona ye wa ye zaya lekwa ye banza, bonso butuzolele. Bantu babingi babanzanga vo nduka ye diela ye mabanza biena mu ntima. Kabwako. Biena mu toso kwandi.

Mianzi mianluku misalanga salu birole: mikibisanga ye mimwe-

sanga, nkiangunu miankaka mibikwanga *mianzi mikibisanga* ye miankaka *mianzi mimwesanga*.

1) **Mianzi mikibisanga.** Vo tuna vumbula koko, toso tueti vumbusako kwandi mu diambu diamianzi mianluku mitukanga mu toso, ye miau misanga, vo fundi dina vumbula koko. Vo mwanzi ukibisanga una zengwa vo fwa, mwanzi una tila ye kaulendi kibisa lekwa. Vo koko kuna kiba, toso tuna kamba mianzi mialuku, vo minasa, vo fundi diakoko dina funganana, mpasi diakibisa koko. Impila mosi ye mfumu yina tumisa muntu. Mfumu bikidi diambu, ye sielo kiele kamba muntu utumusu, ye yandi una vanga, bonso bukakembo. Toso imfumu yikambanga, ye mianzi mianluku, isielo bisamunanga nsamu, ye mafundi indiena una sala.

2) **Mianzi mimwesanga.** Vo tuna valakana lekwa mu minlembo, tulendakio mona, kadi mu nkanda anitu mwena mianzi mianluku mimwesanga. Vo mwanzi umwesanga una zengwa vo fwa, katulendi kweto mona lekwa vo mu nlembo vo wa ndingako.

Luzolo lueto luyalanga mianzi mianluku, kansi kamiamionsonoko, kadi miankaka miena milembolo tumamana luzolo lueto. Ntima ye vumu ye ndia ye biankaka bikibanga, bonso bubizolele. Vo biau bina kibuswa, tuna nwa bilongo bilenda sadisa mianzi, kidi miakibisa lekwa kituzolele kibisa. Mianzi miomio mitukanga mu bimbungulu bianluku biena mu minlonga mu mwasi wantulu ye mu mwasi wavumu lukufi ye mungongo. Lekwa kilenda kiba nswalu ye katubenzi mu kibisakioko, bonso vo tuna valakana lekwa kiambombo kitulembolo zaya. Kadi vo minlembo minakio valakana, miau ntumbu katuka kwandi.

Bwe tulenda bambukila lekwa moyo? Vo tuna mona lekwa mu meso meto. lekwa kiokio kina zayakana kwa toso, ye vo tunakio banza ye yindula, kiau kina sala mu mbambukulu amoyo. Mu diambu diodio tulenda longuka mpe. Kansi vo tuna tanga ye tanga ye lembolo yindula, tuna kula vilakana bituatengi.—Bantu mu nkiana bena baba? Bankaka babutwanga matu mafwa ye kabawilu ndingako, kansi bankaka bena baba, kadi mianzi mikibisanga lekwa bivoyulwanga miamana fwa.—Bakulu mu nkiana bena meso mbungi? Bena meso mbungi, kadi mianzi mimwesanga mibadikidi fwa.—Mu nkiana bantu balenda kala bilauki? Bana kala bilauki, vo toso tuna bela, kadi tuau katulendi sala satu kiandiko. Vo tulembana diatisa kulu bila nkiana? Mwanzi ukibisanga kulu wamana tila kwandi. Vo kulu kwena nkantaba, idiambu diamianzi mianluku kwandi.

VIII. Mona ye wa.

Mu diambu diamianzi mimwesanga tulenda kweto *mona kwama*, imbweno ankanda anitu, ye *mona lekwa*, imbweno ameso, ye *mona luru*, imbweno aludimi, ye *wa ndinga*, ingwilu amatu, ye *wa mfuku*, ingwilu ambombo.

22. Beto tulenda mona bilekwa mu meso meto, kansi tubikanga mpe, vo tumonangabio, butusimbangabio. Mbweno yoyo mpila

ankaka, kadi mu mbalu yansi ye nkanda anitu mwena bimianzi-mianzi bianluku bimwesanga bilekwa. Vo lekwa kina valakana nkanda, bimianzi-mianzi biobio binakio mona, bonso bukienina, vo mbombe vo kiozi vo bonso tadi vo mika vo bwankaka. Vo nkanda wantandu una bunuka, tumonanga kwama. kadi bimianzi-mianzi biobio bieti monika. Vankaka vakondolo nkanda wankobo, tulenda mona beni ye nswalu konso mu minlembo ye mu zizi.

Mu nkiana tulenda diata va matadi ye lembwa mona kwama beni? Katulendi mona kwama beniko, kadi nkanda watambi wankobo kwandi, nkiangunu bimianzi-mianzi kabilendi luaka ku luse luankanda beniko, kadi kabiena mu nkanda wantanduko? — Mu nkiana meno matatikanga? Matatikanga, vo mianzi mimwesanga kwama mina monika ye bwabana ye mpeve vo mbombe vo kiozi. — Mu nkiana tumonanga lusi ye tatika mu nitu? Tumong'bo mu diambu diamianzi mianluku miena mu nitu yayonsono, kadi vo nitu wena yela, mianzi mianluku mikutukambanga, bumitatikanga. — Eve tulenda luta mona, vo tuna valakana lekwa? Va bikoba kwandi, kadi nkanda wena vovo wena luvezia beni, ye mianzi mianluku miena ku luse luankanda.

23. Mbweni aludimi. Mu ludimi tumonanga mpila ankaka, kadi tumonanga, vo lekwa kiena kiabiza vo kiambi. Tumonanga bobo, kadi va ludimi vena nkanda waluvezia wena mante wafuluka kwa mianzi mimwesanga luvu, bonso buluenina. Lekwa bubiamana nienga mu mante, buna bivalakananga ludimi, ye mianzi mimwesanga luvu, mboki tumweni luvu luabiza vo ndudi. Vo lekwa biena biabiza, mante mamingi mena, ye tumweni kiese, kansi vo biena biambi, tulenda luka kwandi, kadi mianzi mimwesanga luvu kamitondangabioko.

Mu nkiana tuna mona luvu? Tuna mona luvu, kidi tuazaya bionso bifwane mu kota mu vumu. Ludimi inkengi avumu kwandi. — Kamba ludimi lusalinga salu kiankake? Luau lusadulwanga, butuna vova ye kasa dia ye mina.

24. Ngwilu ambombo. Yeto tuwanga ndinga, kansi tubikanga vo tuwanga mfuku mpe. Ngwilu yoyo mpila ankaka, kadi tuwanga mfuku mu mbombo. Mu mianzi miambombo mwena mianzi miwakasanga mfuku. Miena kwandi mu nkanda waluvezia wafukwa tubombo. Butuvumunanga mu mbombo, buna mfuku alekwa yivalakene mianzi miwakasanga mfuku, ye tuwanga mfuku yabiza vo yambi.

Mu nkiana tuna wa mfuku? Tuna wa mfuku, kidi tuazaya yonso yifwanane mu kota mu mafulu. Mbombo inkengi amafulu. Nkiangunu bwe tuna vanga, vo tuna wa nsudi beni? Tuna katuka kwandi. — Mu nkiana tubakilanga fukutula? Tubakanga fukutula, vo nitu yena kiozi-kiozi, ye tubombo tuatuingi tuena. — Mu nkiana tulembolo wa mfuku, vo tuena fukutula? Katulendi wa mfuku beniko, kadi tubombo tuatuingi tufukanga miasi miambombo ye tukakilanga mianzi miwakasanga mfuku.

25. Ngwilu amatu. Yeto tuwanga ndinga mu matu. (Tala zizi 17). Kutu kwakabwa mu ndambu zia: *kutu kwena ku mbazi* (a) ye *mwasi wakutu* (f) ye *mwasi angoma akutu* (h) ye *ngudi akutu*. — Kutu kwena kumbazi, ilekwa kitubikanga kutu. Kwau kwena nakekete fiama mu diambu diaminsi miakutu. — Mwasi wakutu, imwasi utukanga mu kutu kwena kumbazi ye usukilanga va nkanda angoma akutu (g). Mwasi wakutu mwena tufinia. — Mwasi wangoma

akutu, inwasi ufwanane ye mwasi wangoma yisikwanga. Mwasi wo-wo ufulukidi kwa mpeve ye wena ye mwasi wauke ukwendanga mu ndaka. Wau ubikwanga *kulumenta kiakutu* (k). Miasi mirole mi-ankaka miena mpe. Miau mikwendanga ku ngudi akutu ye miabindama miena, kadi miafukwa kwa finkanda-nkanda fialuvevizia. Miasi miomio mibikwanga *zinela* (i). Vakati ye zinela ye nkanda wangoma akutu vena visi biabike bibikwanga *visi biwakasanga ndinga*.— Ngudi akutu indambu akutu yena mu ngudi. Yau yifulukidi kwa nlangu ye yena nzila yazunguluka. Nkianguu yifwanane ye kinkodia-nkodia ye yibikwanga *kinkodia-nkodia kiakutu* (n). Muna mwena mianzi miwakasanga ndinga.

Zizi 17. Kutu bonso bukwenina mu ngudi.

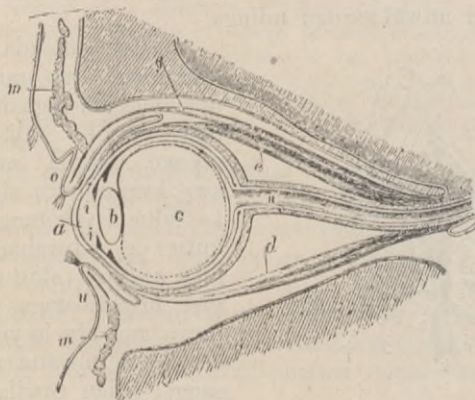
Nki asalu kisalanga kutu kwena ku mbazi? Kwau kuyonzikanga mbula zampeve, kidi mbula zazingi ye zazinene zakota mu mwasi akutu, mpasi tuatoma wa.— Mu nkiama tulenda kala baba? Tuna kala baba, vo mianzi miwakasanga mina fwa, ye vo ngudi akutu yina bela. Vo nkanda angoma akutu una basuka, katulendi wa beniko.— Bwe tuna vanga, vo tuzolele wa ye dimba beni? Tuna yasa nwa kwandi, kidi ndinga yakota mu mwasi wakutu ye mu nwa mu kulumenta kiakutu. Vo ndinga yangolo yina kala, bonso mbandanu vo nzongo watenda diadinene, tuna yasa nwa, kidi ndinga yabwabana mu kutu, indinga yikotanga mu mwasi wakutu ye ndinga yikotanga mu nwa. Vo tuna zika nwa, nkanda angoma ulenda basuka.

26. Mbweni ameso. Mu meso meto tumonanga lekwa, bonso bubienina. Meso (tala zizi 18) mena mu mavulu mameso ye makebwanga kwa bivisi. Nki abivisi? Disu diena diavindumuka ye diakabwa mu vinga biole bibikwanga *vinga kiasaka kiadis* (a) ye *vinga kiangudi adisu* (c). Vinga biobio biavambuswa kwa *lurungu luadis* (i). Vinga kiasaka kiadis kiakike, kansi vinga kiangudi adisu kiakinene. Mu vinga kiangudi adisu mwena mwanzi umwesanga.

Mu vinga kiasaka kiadis mwena nlangu. Baka kiavinga kio-*inkanda wambalu*. Wau ufwanane ye pelwa, kadi tulendawo mwena. Luvungu luadis luena ntinta ye luena luatobuka, kadi luena mwasi mu kati. Wau ubikwanga *mwana wangengele* vo *mwana adisu*. Kunima amwasi kwena *ngengele* (b) ilekwa kiambalu kiena kiasadila

mu monakanda ye kiasietama ku ntandu ye ku banda. Mu vinga kiangudi adisu mwena nlangu mpe kansi mpila ankaka. Baka kiavinga kiokio kiavangwa mu *minkanda mintatu*. Mu nkanda wantatu wena mu ngudi mwena mavala mamwanzi umwesanga (n).

Bwe tulenda mona? Tulenda mona tentinia kwa lekwa, bukukotanga mu vinga kiaseka kiadisuye kuviokanga mu mwana wangengele ye ngengele kibeni ye kulucki mu nkanda wena mianzi mimwesanga.

Zizi 18. Disu bonso budiena mu ngudi.

Ngengele yifwanane ye yisalanga bonso pelwa kitadulwanga kinenivisanga lekwa. (Nlongi una songa pelwa kiampila yoyo ye bangula ngengele ye salu kiandi. Mu luvungu luadisuye mwena mafundi malenda nenivisa mwana angengele, kidi kia kwakwingi vo kia kwafinuma kwakoto. Mwana angengele unenivanga, vo tombe kiena, kidi tulenda mona. Kansi vo tuna tala mwinda vo ngonda vo ntangu, mwana angengele una funganana, kidi wakanikina kia kwakwingi kota mu disu, mpasi kadiawako.

Mu vulu diadisuye mwena *bimbunzungulu biamansanga* bivaikisanga nlangu ubikwanga *nlangu wamansanga*. Wau utengukanga ya disu, mpasi kadiayumako. Mu diambu diodio tubwabulanga mpe, kidi nkanda adisu watengula mansanga. Nlangu wamansanga ucilumukanga mu mwasi wamansanga ukwendanga ku mwasi wambombo. Tulenda kibisa disu mpe, vo tuzolele, kadi mafundi mananamene ye diau.

Bantu bankaka mu nkiana kabalendi tcma mona lekwa biena nsekeko? Tala, ngengele yisonganga bilekwa va baka kiavinga kiangudi adisu, vo disu diambote. Kansi mbatu baka kiokio kiena nseke, ye lekwa kabilendi luaka vo songwa va bakako, nkiangunu katulendi toma mona lekwa biena nsekeko, kansi lukufi bitomene

monikanga, kadi bilenda songwa va baka.—Bankaka balenda mona lekwa. bubena nseke. kansi vo biena lukufi, kabalendibio toma monako. Vo bamonanga bonso bobo, baka kiadisu kiena luku fiye ngengele kwandi.—Mindele miankaka mu nkiana bavwatannga pelwa mu meso? Bavwatangabio, kidi biasadisa ngengele mu songa bilekwa va baka kiavinga kiangudi adisu, kadi kiena nseke.—Mwana adisu mu nkiana wena wampiuki? Wau umonikanga bonso wampiuki, kadi mungudi adisu mwena tombe. —Mwana adisu bwe ulenda sadila disu? Usadilanga disu. bonso divitu disadilanga nzo, kadi uyambulanga kia kwakota mu disu.—Dila nkiana? Dila imansanga madadanga, kadi vo mana kala mamingi, kamalendi vaika nswalu mu mwasi wamansangako, kansi madadanga.—Mu nkiana meso malenda fwa? Malenda fwa, vo mianzi mimwesanga mina fwa, ye vo disu diena yela. Mbatu masona, mpe malenda kala vantandu ankanda wambalu. Mau mafukanga mwana adisu ye makanikinanga kia kota.—Mu nkiana tuena minkanda miameso? Tuenamio, kidi meso mana kebwa ye tengula mansanga.—Mu nkiana tuena ye minkika ye ndabu? Tuenabio kwandi, kadi bikebanga meso ye bisumbanga kiufuta ye biankaka, kabidi bwa mu meso.

BIBULU.

Kiau kiakabwa mu ndambu 7, ye ndambu zozo zakabwa mu makabu, ye mau makabwa diaka mu makanda.

A. BULU BIENA MUNGONGO YE MENGA MAMBWAKI.

Ndambu I. **Bulu biena mungongo.**

a. *Bulu biena menga mayuku-yuku.*

Kabu 1. BIYEMIKANGA: bibutanga bana bayemanga; nitu yena mika.

„ 2. ZINUNI: zilosilanga meki matetwanga; nitu ye na nsala; maveve.

b. *Bulu biena menga manxixia.*

Kabu 3. BIZANZALANGA: bivumunanga mu mafulu.

„ 4. BIMBITI: bivumunanga mu nsafi, bubiakidibana kansi mboki mu mafulu.

„ 5. MBIZI ZANLANGU: zivumunanga mu nsafi.

B. BULU BIKONDOLO MUNGONGO YE MENGA MAMBWAKI.

Ndambu II. **Biena madikulu:** bikondolo visi.

Kabu 1. BINDEKWA-NDEKWA: bivumunanga mu bimiasi-miasi; biena malu 6.

„ 2. MASANGUBUDI: mavumunanga mu bimiasi-miasi; malu 8.

„ 3. **Bankala:** bavumunanga mu nsafi; malu mamingi.

Ndambu III. **Zinsalu:** zikondolo malu; nitu yena madikulu.

Ndambu IV. **Biena nazebe-zebe:** bikondolo visi ye malu.

Kabu 1. MBIZI ZANTINTA: zena ntu miena moko.

„ 2. ZINKODIA: zena ntu miena miekese.

„ 3. MPENZI: zikondolo ntu; zena veso biole.

Ndambu V. **Mbwetete zanlangu:** zena kondo ndia; malu mafibila.

Ndambu VI. **Bindekwa-ndekwa biena miaka:** bikondolo kondo ndia; biena miaka.

Ndambu VII. **Bilembolo monika.**

Ndambu I. BULU BIENA MUNGONGO.

Kabu 1. Biyemikanga.

Biau biena menga mayuku-yuku, bibutanga bana bayemanga, nka nda anitu wena mika.

Kanda 1. Bantu.

27. Bantu babonso bavangulwa mpangula yimosi yanitu, kansi bau bakabwa mu makanda mamingi. Makanda matatu mama: Bampembe, bamfumfukutu, bandombe.

Bantu bazayakene mu diambu diamoko mau mole masimbulwanga, kansi malu kamasimbwangako.

Kanda 2. Bansengi.

28. Bafwanane ye bantu: *Ngolila* ufwanane ye muntu mu ntela kansi lutidi mu ngolo; ukalanga mu Afelika ye Kongo kuna ntandu. *Kimpenzi* (tala zizi 19) kenani waunene beniko kansi lenda zoma bantu, vo sika sikwa. Bankaka bena kansi kamu nsi yayiko. Baba bakondolo nkila.

Bena nkila: *Nsengi* (tala zizi 45) wena nafumfukutu, nkila waula. Ukalanga mwa-monsono mu nsi yayi. *Kinkanda* ufwanane ye nsengi, kansi mika miena miampe-mbe ye miampiuki, nkila kawaula beniko. *Ngondo* kena wauneneko, kansi nkila wena waula wambwaki; wena ntoko mpe, kadi vankaka vampembe, ye vankaka vampiuki ye mbwaki. *Mfietemfiete* wena wauke beni ye ulenda fwanukuswa ye nkanka, kansi wena moko, ye malu mena nzala zamoko bonso nsengi. Nkila beni wena, mbombo yalukumuka, meso ye matu biabinene. Baba babonso bena mwamu nsi. Mu nsi zankaka mwena baringi bampila mu mpila.

Bansengi bena nkila ubasimbilanga mu minti ye mavala, kadi

Zizi 19.

bazambuzukanga mu nti beni. Badianga ngazi, mbozi ye biankaka. Malu mau mafwanane ye moko, kadi nlembo angudi ulenda kiba bonso nlembo angudi va koko, nkiangunu basadilanga tamba biau mu simba bilekwa bonso mu moko. Nzala zaminlembo miatambi zena mpila mosi ye zozo va moko. Bubadiatanga va ntoto, buna basadilanga moko ye malu bonso bibulu. Yau bena nduenga beni ye kinkita kiakingi.

Bansengi *baxayakene mu tamba biau bifwanane ye moko ye bisimbilwanga lekwa bonso mu moko.*

Kanda 3. Tumfukunia.

29. Tumfukunia tuena mwamonsono; tuena mwamu, tuena nafumfukutu ye tuena nkila, ye vakati ye malu kavena nkandako; tunganga mu zinzo ye mu minti. *Fwa diangembo* dilutidi tumfukunia mu nene ye mu ndombe, nkila wena kansi unanamene mu nkanda wena vakati ye malu; matu ye maveve mena mamananene. *Ngembo* yilutidi mu nene ye yena nwa walukumuka ye nitu yayinene; yibikwanga mpe mba yitilumukanga. Kenani nkilako, ye nkanda kwankatu vakati ye malu. *Nkewa* ye *mpekwa* zifwanane ye ngembo.

Moko matumfukunia mena mamala beni ye minlembo miankaka miamila miyalumunanga nkanda, kansi umosi wena nkievo luvaku usimbudulwanga minti, bubazolele vunda. Malu mau makufi ye mena nzala zazike zamenno. Vakati ye moko ye malu vena nkanda wangolo waluvevizia ubayalumunanga, bubana tilumuka. Bankaka bena nkanda vakati ye malu mpe. Yau baluta tilumuka mu fuku, bubatomba dia kwau, itumbembila ye bindekwa-ndekwa bitilumukanga; badianga mpe bana banti. Mu diambu diamatu mau mamananene batoma wanga kansi kabamonanga beniko. Mu mwini baswamanga.

Tumfukunia *tuxayakene mu moko mau mavangwa maveve; menno mau mamatandi mena nsongi.*

Kanda 4. Banungi.

30. Banungi bena banpiuki ye bafwanane beni ye zimpuku, kansi menno mau ye nwa mpila ankaka. Banungi babazio beni ye malu mankufi, nwa waula ye wena ngievo. *Ngumba yamputu* yifwanane ye ngumba zansi yayi kansi menno mpila ankaka. Vo sika tina, ntumbu kukizinga.

Banungi *beno nlembo ye nzala xanlembo bonso mbwa, menno mamatandi mena nsongi beni, badianga bindekwa ndeka kaka.*

Kanda 5. Bikedikitanga.

31. Bampadi: Luvadi lutunganga mu minti ye luena mbwaki yamfumfukutu, nkila wena waunene ye mika miamingi. *Nkanka* ufwanane ye luvadi kansi wauke, wena mpe mintalazi miola ku lueka

lueka, umosi wandombe ye umosi wampembe. Bampadi badianga banna banti ye ngazi.

Bampuku bena mpila zazingi mu nsi: *Ngonia* yilutidi mu nene yena mu nzo, mbatu yilenda fwanane ye mbumba mu nene; yena nafumfukutu. Kadiwanga beniko. *Kimpele* kiena mfumfukutu wave mbuka ye kitondwanga beni. *Mbende* yitondwanga mpe beni; yena masona mampembe ye mampiuki. *Huluba* wena mbwaki yamfumfukutu. *Mfufu ansala* yena mu mfinda, yena nanza. Mpuku zankaka zazingi zena bonso *Tonga*, *Koka mbeka*, *Zunga sinda*, *Lukinxo*. Zunga sinda ulutidi mu ke. *Mpuku asolongo* yena mu mankondo, yena mpe saka diampembe, kayidiwangako; keti yidianga nzuki zabantu! Mpuku zankaka zena malu ye nkila biabila ye zilenda domuka bonso kalumba. Zankaka zilutidi kala mu nlangu ye lukufi ye nlangu kubatunganga miala miau.

Bakalumba bena mpila zole: *Kalumba kwatoluka* kukebwanga kwa mindele; kwena matu mamananene ye malu mamananene kansi moko mankufi. Bubayungusanga, buna ntinu beni ye balumbanga malu nswalu mu ntoto ye domukanga nseke. Bena nafumfukutu. *Kalumba kwamfinda* kufwanane ye kuna kwatoluka, kansi kwaku lutidi tondanga fuku. Yau badianga wandu ye biankaka biankunzu. Koba kiantandu kiakabwa mu ndambu zole.

Bangumba bena kani mpila tatu: Ngumba yansi yayi yena mika miangolo miantabidila mibikwanga ngumba, miau miena masona. Nwa wena waula ye wena ngievo, saka diena diampembe. *Ngumba amayombe* yilutidi mu nene, yifwanane beni ye ngumba yankaka. *Nsekele* yifwanane ye ngumba mpe, kansi mika kamiena miangolo beniko, mikondolo masona.

Bandutu bena babanene ye bavetwanga beni. Malu mena mankufi, mena uzala zangolo ye zamenno, bena ntinu mu yungusa. Mika miena miangolo mianfumfukutu, matu mena mamake beni. Koba kiantandu kiakabwa bonso mu kalumba, malu madiatulwanga mpe bonso kalumba. *Buku nkandi* yifwanane ye ndutu, kansi yilenda maka mu matadi ye minti, nkila waukufi beni.

Bulu bikedikitanga *bizayakene* mu meno maru 4 mamananene mandunda; meno mambangi kwankatu, kansi matandi mena mu ngudi beni ye kamena mansongiko. (Tala zizi 20).

Zizi 20.
Meho mampuku.

Kanda 6. Biena fuki.

32. Nkaka ibulu kiena mabala ye mabala mu nitu yamvimba; ukila wena waula ye wena mabala mpe. Nkaka umakanga minti ye

udianga binonia ye bindekwa-ndekwa. Buketi tina, ntumbu kukizinga, ye nkila ufukanga lubumbulu, kadi kenani ntinuko, ibila kiankumbu akanda diadi. Meno mwankatu, kansi ludimi luena lualunene lutambulwanga binonia.

Bulu kiamponda kiena mpe mabala mazunganga nitu nkievo mponda, ibila kiankumbu andi. Kiau kakiena mu nsi yayiko.

Bulu biena fuki bikondolo meno mandunda ye bena fuki kiakwe-ndila.

Kanda 7. Bulu biambaki.

33. **Bawayi** bena babingi: *Nkosi* (tala zizi 21), imfumu abibulu yilutidi mu nene yengolo. *Nkosi* yikondolo mika mu nitu, yena nti-nta yanteke. Saka diabiza diena yandi, ye mbakala yena lusampa-

Zizi 21.

Nkosi. Mpakasa. Mbemba. Kimbundu.

sampa lualunene mu laka diamvimba. *Nkosi* yivondanga bampakasa yena mu Afelika kaka. *Ngo yakisi India* yifwanane ye *nkosi* mu nene nkianguu ngo yansi yayi yike beni. *Ngo yoyo* kayena masonako kansi yena mintalazi miandombe mizunganga nitu. Yau yena mu India kaka mu zimfinda, yivondanga mpe bantu. *Ngo* yansi yayi yeti landa mu nene ye mu ngolo. (Tala zizi 35). *Ngo* yilenda maka mu minti; yena masona mandombe ye mampembe mu nitu yamvimba. *Ngo* yena mu Afelika ye Asia. *Ngo yakisi Amelika* yifwanane ye kinsezi mu masona kansi yena nganzi ye ngolo bonso ngo. *Kinsezi* kieti landa ngo, kiena masona mpe kansi kilutidi mu mfumfukutu. Kiau kilekanga mu minti, kansi nduenga zazingi zabakila nsusu zena yandi. *Mbala* yiviokele wayi mu nene, yena masona mamingi bonso kinsezi. Yau yilutidi lekanga mu nti kuna mbata. *Mbongi* yifwanane ye mbala, kansi yayike yena, yena mpe masona. Nwa wena waula walukumuka. *Wayi* wena watoluka, wena mu nsi zazonsono. Wayi

ukebanga nzo mu diambu diampuku. Mbatu wena wandombe vo wampembe vo ntinta yankaka.

Kanda diawayi dizayakene mu meno mau ye nzala zau. Meno mena mafiuma, mandunda mena mamake, kansi mabangi mena mananene ye ngolo zazingi. Mau mena mu diambu diabaka ye simba bulu kibeko. Meno mamatandi mena nsongi beni, mena 4 mamananene ku ntandu ye 2 mamake, kansi 6 mamananene ku banda, nkiangunu bawayi kabalendi kasa mbizi bonso bantuko, kansi bazengangazo, bonso butuzenganga nlele mu luziolo.

Bawayi kabadiatanga mu tamba kiamvimbako bonso bantu kansi mu minlembo, ye kinkoso kiatambi kianangama fuma mu zulu. Nlembo miamoko miena 5 ye miamalu 4. Miau miena nzala zilenda vutuka mu ngudi, bubazietanga, kansi zivaikuswanga, bubana baka bulu. Bawayi bena nduenga ye kinkita beni; balanganga bibulu, nate ye babundumunabio, kabayungusanga nsekeko ye zomangako. Yau batomene wa ye mona, mu mbombo mwena ngievo.

Nzobo yifwanane ye bawayi, kansi nzala kazilendi vutuka beniko. Meno mau mena bonso meno mabawayi. Nzobo yena masona bonso kinsezi, kansi va lucka lualaka ye mu zizi vena mintalazi mampembe. Va nima vena lusampa-sampa.

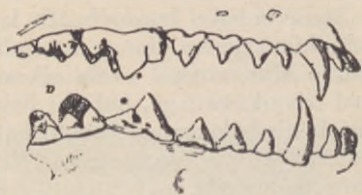
Kimbungu kifwanane ye bawayi mu meno mandi, kansi malu ye nwa ye nzala biena bonso biambwa. Kimbungu kakiena kinkita beniko bonso bawayi, kenani mpe ntinuko, nkiangunu ulutidi dianga bulu biafwa. Mu nsi mwena mpila zole: bena masona (tala zizi 21), Ye bena mintalazi mizunganga nitu. Moko mau malutidi mu la; va mavembo vena mika miamingi nkievo longa.

Bambwa bena babingi bampila mu mpila: *Mbwa* (tala zizi 22) zena ku Mputu zilutidi mu biza ye mu nduenga ye mu ntoko. Ndienna va zizi imbwa yilutidi mu nene, yilenda lalula bantu mu nlangu ye nata bana va nima. *Mbwa* zena zambwaki ye zampembe ye ntinta zankaka Zankaka zikebanga ye zitabilanga nzo amfumu, zankaka zivetulwanga, zankaka salu biankaka. *Mbulu* yiviokele mbwa mu nene fuma. Ku Mputu kwenambulu zankaka zazinene zena ngolo zazingi, zizomanga bantu mpe, kansi zankaka zifwanane mbulu zansi yayi; zena zambwaki, ye nkila waunene ye mika miamingi. *Mbulu* yansi yayi yena nafumfukutu, nkila wena waunene mpe. *Mamevwa* mafwanane ye mbulu kansi malutidi mu nene ye mu ntinu. Mau mena mambwaki ye mampembe,

Zizi 22.

matu mena mamananene mayalumuka nkila wena wavembuka. Mamevwa mavetanga mbambi ye bulu biankaka. *Bamins* bena masona mampe-mbe, bafwanane beni ye mamevwa kansi bakalanga vakimosi, mbatu balenda kala 20 vo 30. Buna balenda zoma ye baka bampakasa. Kuna banda nseke beni balutidi kala. *Mfwenge* yena yambwaki ye yayike, nga mbwa yayinene. Nitu yena mika miamila miena namangamanga ye nalezi-lezi; nkila waula, utu ye nwa bialukumuka. Malu mena mankufi, mena nzala zangolo. *Mfwenge* yidianga mpuku ye nsusu mpe.

Zizi 23
Meno mampuku.

atanga mu minlembo, kansi nzala kazilendi vutukako, nkianguku kazenani meno beniko. Malu mena ngolo, nkianguku bena ntinu beni, ye mu diambu diangwilu afuku balenda zaia monso mwele bulu.

Babeli bena mpila zole: *Beli kiampebe* vo *beli kianlangu* kiena mu mbu aPola kiantandu (tala zizi 24), nitu yamvimba yena yampe-mbe. Nkanda anitu utondwanga beni, kadi wena mika miamingi ye usadulwanga bonso muntu. *Beli kiampebe* kidianga mbizi ye bulu bianlangu (tala zizi 25). *Beli kiandombe* kifwanane ye *beli kiampebe* mu nene, kansi kiena kiandombe kikalanga ye mu mfinda mu Suede ye mu nsi zankaka. Kiau kiena ngolo zazingi, kadi kilenda vonda ngombe ye natayo mu moko mandi, kadi vo zolele, lenda diatila malu mandi mole. Nzala zandi zena meno, kadi *babeli* badi-atanga va tamba kiamvimba ye kamu minlemboko, nkianguku nzala kazilendi valakana ntotoke. *Beli kiandombe* kilenda maka mu nti mpe. Bukavondanga bulu, ntumbu banda nkome mosi kaka mu kulu kwakoko, udianga mpe mianzi ye bana banti, vo kalendi baka buluko.

Zizi 24.
Beli kiampebe.

Babeli bazayakene mu diambu diandiatulu au atamba kiamvimba ye kamu minlembo kakako. Meno mafwanane ye meno mazimbwa kansi mamananene beni.

Kanda diabambwa divambane ye bawayi mu meno ye nzala zau. Meno mabambwa mena mamingi (tala zizi 23), mankaka mena nsongi ye mankaka mandufu. Mau (a) mena 8 mu nwa wamvimba, nkianguku batoma kasa dia kwau. Balutidi tonda mbizi, kansi badianga mpe dia kwankunzu. Bambwa badi-

atanga mu minlembo, kansi nzala kazilendi vutukako, nkianguku kazenani meno beniko. Malu mena ngolo, nkianguku bena ntinu beni, ye mu diambu diangwilu afuku balenda zaia monso mwele bulu.

Babeli bazayakene mu diambu diandiatulu au atamba kiamvimba ye kamu minlembo kakako. Meno mafwanane ye meno mazimbwa kansi mamananene beni.

Ntoto ufwanane beni ye babeli mu meno ye ndiatulu ye ndilu kansi wena wauke beni bonso wayi. Ntoto udianga nguba ye biankaka kansi ulutidi tonda mpuku ye nzenze. Ntoto wena mfumfukutu wambote, nkila waula ye nwa waunene, matu mena mankufi. Ntoto ulenda tolulwa.

Mfuki wena wampiuki, malu mankufi mena, kansi mena nzala zangolo zibakulwanga mbizi zaulangu. Nduenga beni zena ye mfuki, nkiangunu ngana zankaka zena mu yandi. Mfuki udiatanga mpe mu tambu kiamvimba. Bimbulu-mbulu biankaka biena mu kanda diadi.

Bulu biambaki biena meno mambang'i 4 mamanene; mamatandi mena mansongi ye mandufu.

Kanda 8. Bulu biambu aPola.

34. Bulu biambu aPola biena mpila tatu: *Nkosi ambu yena mpungi* (tala zizi 25) ibulu kiakinene kiena mu mbu aPola kiantandu. Bulu biobio biena meno mole mambang'i mamanene nkievo mpungi. Mu masadulwanga mu tima lekwa biavumuna mu nsina ambu bi-di-wanga. Tala nkadulu alunitu bonso buye-nina. Ntu kawena wau-nene beniko, kansi laka ye nitu biena nene kwakwingi; mika mwankatu, kansi mu nwa mwena ngievo. Malu kamadiatulwagakokansi masadulwanga bonso matolo mambizi mu ta minga, kadi baluta kalanga mu nlangu. Mu minlebo miamalu mwena nka-

Zizi 25

nda wanamana bonso mu vwadungu. Bubavundanga, bamakanga buku kianlangu wabaduswa. *Nkosi ambu aPola* kiabanda yadetila beni ye nkosi yankaka kansi yikondolo mpungi, yikalanga mu mbu aPola kiabanda. *Mbu ambu* yena nkadulu yimosi ye nkosi ambu; kansi yena meta 1 kaka mu la, yena masona, ye moko mafwanane ye moko mabibulu fuma ye mena nzala, kansi malu mena mpila mosi ye nkosi ambu. Bau badianga mbizi zaulangu kaka.

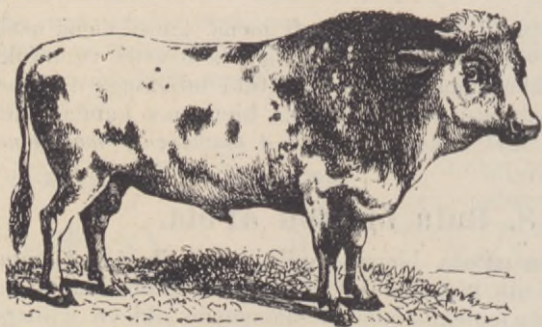
Bulu biambu aPola *bixayakene* mu malu mafwanane ye matolo; meno mamatandi buna mena mansongi.

Kanda 9. Bulu biakodia.

Biau biakabwa mu makabu matatu: Bulu bikasudilanga dia, Zingulu, Bulu biena luzala lumosi vo nzala zitatu.

I. Bikasudilanga dia.

35. **Bangombe:** Ngombe (tala zizi 26) zena zatoluka, zikebwanga mu diambu diambizi zau zazingi ye mamvumina makamwanga

Zizi 26
Ngombe yambakala.

mu ngombe zanke-nto. Ngombe zena zazinene beni, kadi zifwanane ye mpakasa. Zau zena zambwaki vo zampembe vo zandombe; zena mu nza yamvimba. *Mpakasa* ibulu biabinene mwamu nsi, zankaka zambwaki, zankaka zandombe. Zau kazenani mika miamingiko, saka kaka diena mika ye mboki va

laka. Tala zizi 21 vena mpakasa, bonso buzenina kuna nsi aZulu. Mu Amelika mwena mpe zankaka zilutidi beni mu nene ye zena mika beni va laka ye va mavembo, zankaka zena mu Eulopa.

Mameme mena mu nsi zazonsono mampila mu mpila. Mameme mamputu makebwanga mu diambu diamika miau mizakwanga mvu kamvu, mifwanane ye mafuku ye mibwangulwanga nlele miabiza ye miantalu. Mameme mansi yayi mena mika miamila ye kamisadulwanga nkutuko. Mpoka zau zena zazingama.

Zinkombo zena mpe mwamonsono. Mpoka zau zalambama ku manima, kungsi ayedo kwena ngievo, mika miena bonso mika miabulu biankaka. Zankaka zena mu miongo mu Eulopa, zibikwanga nkombomo zamiongo, kazena zatolukako.

Antilope inkumbu akanda diabulu biatiti biena mu Afelika diena diadinene. Mu nsi yayi mwena biabi: 1. *Valangi* dilutidi nzungu fuma mu nene, mpoka zandi zadetila ye nzungu kansi zinene fuma. *Valangi* diena nanza fuma vo mwaki yamfukutu. Mbizi zena zabizi beni, mika miena nalengi-lengi. 2. *Nzungu* vo koko yena yayinene mpe: mpoka zena nzingidi-nzingidi. *Nzungu* yena nafumfukutu, kansi kwavembuka beni. Zau zikalanga va makanga ye zena ntinu. 3. *Zobongo* dilutidi mvudi mu nene, diena mwaki yamfufukutu mieka nalengi-lengi. Mpoka zena zazike kansi mu nkadulu bonso zanzungu. 4. *Nkuti* ufwanaane ye zobongo mu nene, kansi wena wampiuki, va nima vena nlonga wampembe; mpoka zazikufi ye zanzongi. 5. *Mvudi* ibulu kiatiti kiena mwamonsono mu nsi yayi. Lunitu luandi luambwaki ye masona ye mintalazi miampembe. Mpoka zena zazekalakana zazila fuma. 6. *Mvudi amamba* yilutidi mvudi

fiuma yitondanga mu nlangu, yena lunitu lumosi ye mvudi, kansi mintalazi miandi miampembe milutidi. Mpoka zandi zazekakana ye zazinene bonso mpoka zanzungu. Tutu beni kamonikanga. 7. *Lubongo* luena bonso mvudi mu nene, kansi lunitu lumosi ye mbambi, va nima vena nlonga wampembe, mpoka zazike. 8. *Lubondo* luena bonso nkombo avata mu nene ye lunitu luena luambwaki, mpoka zazike zansongi. 9. *Mbambi* ibulu kizayakene kiena mu makanga beni, kiena nanza, mpoka zazike. 10. *Nsuma* ufwanane beni ye mbambi kansi ukalanga mu zimfinda, wena mpe nlonga wandombe va nima. 11. *Dwangi* difwanane ye nsuma, kansi va nima kavenani vandombeko. Dwangi dikalanga mpe mu mfinda. 12. *Nsesi* yilutidi mu ke mu kanda diadi, yena mu mfinda, lunitu bonso mbambi, kansi yilutidi mu mbwaki.

Mu nsi zankaka mu Kongo ye mu nsi zifinangene mwena bu-

lu biankaka biabine-

ne mu kanda diadi:

Nkudu yiviokele ban-

sungu mu nene (tala

zizi 27), kansi lunitu

luena bonso mvudi

amamba, kadi 9 dia-

mintalazi miaminene

miampembe miena

yandi. Mpoka zena

zazila beni, zilenda

vioka meta 1 mu la,

zena zazekakana. Nki-

la wena wankufi ye

wandombe. 14. *Ngu*

(tala zizi 27) ibulu

kiakinene kiandombe

kiakanda diadi, ufwa-

nane fiuma ye mpa-

kasa. Mika miena mi-

Zizi 27.

Kamela kwango. Ngu. Nkudu.

kunsi ye va laka. *Ngu* yikalarga ku ntini yazanga kia Bangweolo.

15. *Kama* kifwanane beni ye mazobongo, kansi kilutidi beni

mu nene. Tala zizi 32, bonso bwenina mpoka zandi ye lunitu

luandi. 16. *Mbambi yamputu* (tala zizi 45,) yifwanane ye mbambi

yansi yayi, kansi yilutidi mu nene, ye mpoka zena zazinene. *Mba-*

mbi yamputu yena kuna Ngipiti ye kuna Palestina ye mu nsi zankaka

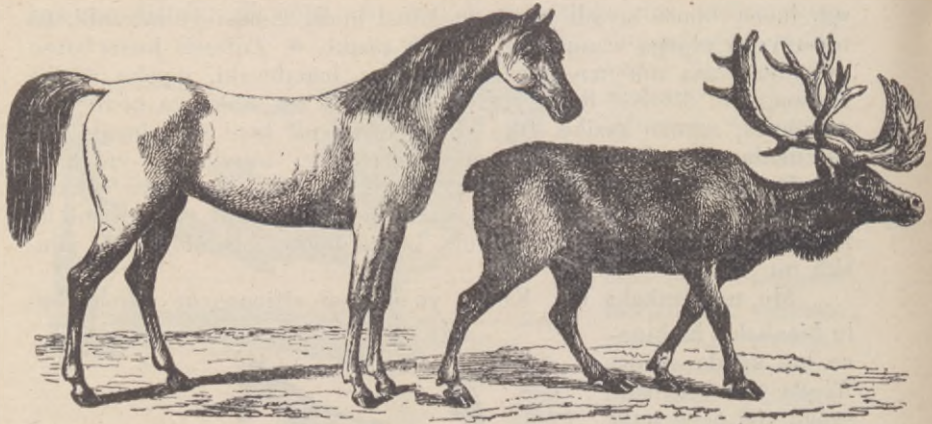
mu Asia.

Bulu biabingi biena mu kanda diadi ye bizayakene mu malu

mau mamala ye mpoka zau zikalanga ye zimnanga mvu kamvu.

Nzungu akisi Pola (tala zizi 28) ibulu kifwanane ye banzu

ngu kansi kiena mu kanda diankaka. Nzungu yoyo yena yamfufu-
kotu ye yandombe, yena mu nsi zakiozi zifinangene kuna Pola kia-

Zizi 28.

Kavalu. Nzungu akisi Pola

ntandu. Nzungu ibulu kiatoluka kikokanga bantu ye bizitu mulekwa
kifwanane ye bota kianlangu. Bota kiokio kikokwanga mu mvula za-
mpembe zifukanga nsi zozo bonso nienge mu nseke aNzadi. Nsinga
utulwanga mu laka ye ukwendanga vakati mu moko ye malu ye
wakangwa mu bota, ibobo bukokulwanga bota. Mpoka zena zazine-
ne ye mavala mamingi, zibuduswanga mvu kamvu ye zamona zime-
nanga. Mu kanda diadi mwena bulu biankaka mu Eulopa biena bia-
binene. Kimosi mu Suede kiviokete mpe mpakasa mu nene, mpoka
zena zazinene zasadila, zena mpe mavala bonso nlembo miamoko.

Kanda diadi dizayakene mu mpoka zabibulu zibuduswanga mvu
kamvu, mpoka zamona zilutidi mu nene ye mu mavala.

Kamela kwango ibulu kianzenza kansi kiena kuna ntandu a-
Kongo ye mu simu diaTanganika ye mu nsi zankaka. Nkumbu aka-
mela kwango yena mu diambu diamasona mandi mafwanane ye ma-
sona mango, kansi bulu kiena kiakinene mpe bonso kamela; kiluti-
di bulu biabio mu ntela, kadi laka diena mbidi ala, ye malu mpe
mamala beni, moko malutidi malu. Kiau kidianga makaya maminti.
Mpoka zole zazike zena mu monakanda diamatu. Kakiyanani nganziko,
kansi kitinanga mu ntinu beni. Tala zizi 27.

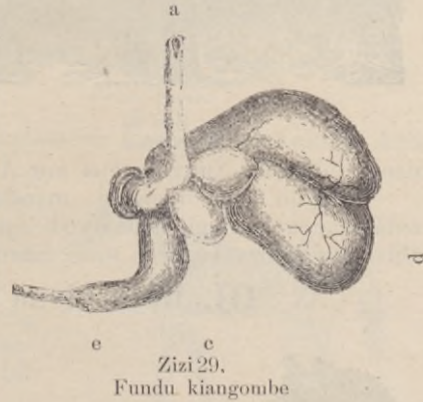
Kamela kwena mpila zole: *Kamela kwena nkunki mosi* kwena
kwatoluka. ye kunatanga bizitu ye bantu mu Ngipiti ye Sudani ye
mu nsi zanienge zankatu. Kamela kwena ntinta zanienge, ye mika
miena kansi alaka ye va mavembo ye va nkunki. Nkunki yena ma-
zi mamingi mangiundudila nitu, kadi mbatu lumbu biankaka bile-
nda vioka, bubalembolo baka titi mu nsi zankatu. *Kamela kwena*

nkunki zole kakwatolukako, kwena mu nsi zankatu zaAsia. Kwau kuzayakene mu diambu diankunki zole, nga kafwanane ye kamela kwankaka.

Lama ibulu bifwanane ye kamela kansi biabike ye bikondolo nkunki. Biankaka bilenda fwanana ye mpunda mu nene ye bilenda nata bantu ye bizitu. Biau bikebwanga mpe mu diambu diamika miau mifwanane ye mika miamameme mamputu; mizakwanga ye mibwangulwanga nlele miabiza. Balama bena mu Amelika wabanda.

Balama ye kamela bakasudilanga dia, kansi bena meno mandunda mu fifini kiantandu; kabena nzala zabiodia bonso bankomboko kansi badiatanga mu nlembo miau miaminene miena mazi ye miena navwele-vwele, kidi makebwa mu nienge watia uyandulwanga kwa ntangu ku zulu.

Kanda diabulu bikasudilanga dia bizayakene mu diambu diafundu kiakabwa mu ndambu 4, meno mandunda mwankatu mu fifini kiantandu, mboki biena biodia biole biole kulu kulu. (Balama ye kamela kabwako. Tala zizi 29, bonso bwenina vumu kiangombe, ibobo mpe vumu kiabulu biankaka mu kanda diadi. Ndambu afundu zazi: fundu kiakine (d), fundu kiamvutudulu (e), fundu kiankutu azengi (b), fundu kiambiokolo (e). Bubianga, buna bavindumunanga titi mu ludimi ye ntumbu minabio. Titi sibiateka kota mu nkudi (a) ye mu fundu kiakinene mubizezusulwanga ye biviokanga mu fundu kiamvutudulu, mboki bivutukanga mu nwa ye bitoma kasudulwanga. Bubiamana kasudulwa, biminwanga diaka ye bikwendanga mu nkutu azengi ye mboki mu mbiokolo ye mu ndia miena miamila beni. Ndia miau milutidindia miabulu biankaka, kadi titi biena mpasi mu nienga mu vumu, ye kabienadia kwangoloko bonso mbizi.

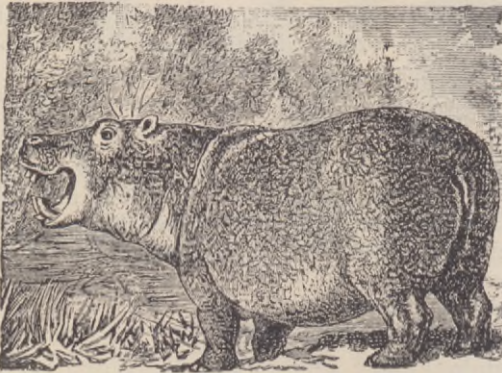

Meno mabulu bikasudilanga dia mena masadila ye mamanene ye mandufu. Meno mandunda mena ku banda kaka, ku ntandu kukondolo meno. Meno mambangi mwankatu, kansi mu ngudi mwena 24 amatandi makasudulwanga dia.

Bulu biabi kabidiatanga mu minlembo bonso bambwako, kansi badiatanga mu nzala zau zena zole zole va kulu, zibikwanga biodia. Kunima akulu kwena bisemba binagamene fuma. Bulu biabi biena mpoka zitukanga mu visi kiambululu.

II. Zingulu.

36. Bangulu: Ngulu zatoluka zena mu nsi zazonsono. Zau zena biodia biola va kulu kulu ye zidiatanga bonso bankombo. Meno mau bwankaka, ye nwa wena waunene ye ndumvu walakumuka ye wangolo beni, kadi ufundulwanga ye utimunwanga dia kwau mu ntoto bonso mayaka ye nguba. Ngulu zamfinda zena ndumvu ulutidi mu nene ye ngolo, kadi zau ziluta fundanga.

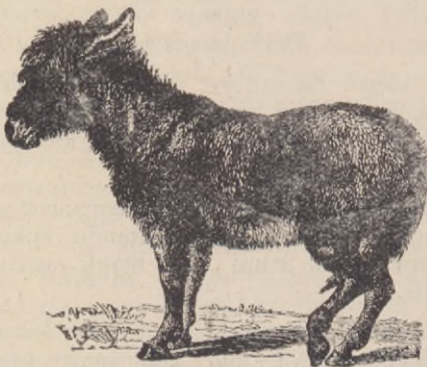
Zizi 30.
Nguvu.

biena biabikufi. Nguvu yena mu Afelika kaka.

Bangulu bena meno 8 mandunda, meno mambangi mamananene mabikwanga mpungi, mamatandi mena 40. Kabakasudilanga diako, mbizi zau zabiza ye zena mazi mamingi.

Nguvu yikondolo biodia (tala zizi 30), yidiatanga mu tamba kiamvimba kienenzala 4. Nguvu yeti landa nzau mu nene kansi kayena mu ntoto beniko, mu minlangu kaka. Mu fuku katombukanga ye dianga. Meno mandi mafwanane ye meno mangulu, kansi mpungi zandi zilutidi beni. Nwa wena waunene ulenda yasuka beni, matu ye nkila

III. Bulu biena luzala 1 vo 3.

Zizi 31.
Mpunda.

37. Kavalu (tala zizi 28) ibulukiantoko yekiabiza beni ye kitoluka, kiena mu nsi zazingi. Kavalu kusalanga beni, kukokanga bizitu, kunatanga bantu, kuvatisanga mavia mpe bonso zingombe zambakala. Kavalu kwakwingi kwampila mu mpila kwena, kwena ntinta zazingi zantoko. Mika miamikufi beni miena mu nitu, kansi ku ntandu alaka kwena bondo, nkila wena mika miamila miena nalengi nalengi. Mpunda (tala zizi 31) yifwanane ye kavalu

kansi yayike yena ye kangolo zazingiko vo ntinuko. Matu malutidi, ndinga yankaka mpe yangolo yena ye mpunda. Mpunda zankaka zatiti zena mpe zilembolo toluka.

Zeba (tala zizi 32) ikavalu kwatiti kwena ntoko beni, kwena mintalazi miabiza miampembe ye miandombe. Mazeba malenda tolulwanga. Bena kuna ntandu aKongo ye mu nsizankaka mu Afelika.

Bakavalu bena meno mandurida 12, mabangi mena 4 mamake beni, mamatandi mena 24 ye mena mu ngudi. Vakati ye meno mabangi ye mamatandi vakondolo meno, ivana vatulwanga luvambu. (Tala zizi 33). Mene mau mamatandi

mena masadila ye mandufu, ye matomene kasa titi kiamakulu, kadi kabakasudilanga diako.

Bakavalu badiatanga mu nlembo mosi vo luzala lumosi lubikwanga mpe kodia, nkiangunu kodia kimosi kulu kulu.

Tala mpe konzongolo kiavisi kiakavalu. Bobo bwenina mpe konzongolo kiavisi kiabulu biankaka biadiatilanga malu maia.

Mukoko (tala zizi 34) ibuluki anzenza kansi kiena mu ntini yazanga kiaTanganika ye mu Asia. Mukoko wena waunene beni ye ngolo zazingi, kadi ulenda nwana ye nkosi. Mpoka zena va mbombo zikatabidilanga. Mukoko ufwanane ye nguvu mu nene ye mu lunitu. Mika mwankatu, ntu wauke ye matu mpe. Nkanda anitu wena nkobo beni ye mfitu-mfitu, udianga makaya ye bititi, utondanga mazanga. Va kulu nlembo mintatu ye nzala zitatu.

Zizi 32.
Zeba. Kama.

Zizi 33.
Konzongolo kiakavalu.

- a. Visi kiavembo. b. Visi kiamakoto.
- c. Visi kiakungunu. d. Visi kiamunkanga mvindi.
- e. Tambi kiakandazi. f. g. Minlembo miena luzala lumosi.
- h. Koko kwakandazi. i. Nsansi akoko. k. Mpingu akoko. l. Ngola akoko.

mazanga. Va kulu nlembo mi-

Kanda 10. Bulu biena mbodo.

38. Nzau (tala zizi 35) zena mpila zole; Nzau akisi Afelika ye

Zizi 34.
Mukoko.

Nzau akisi India. Zau zadetila beni, kansi matu manzau ansi yayi malutidi mu nene, ye nzau akisi India yitolu-lwanga, yisalanga salu biabingi. Nduka zazingi zena yandi; nanga nzau yeti landa muntu mu nduenga.

Nzau zilutidi bulu biankaka mu nene, malu mena nlembo 5 miabundana, kungsi kwena na-

vwele-vwele nkievo mfika. Mika miamuma miena mu nitu. Meno mandunda mena mole ku ntandu mabikwanga mpungi. Mamatandi mena 4, mboki mwankatu. Mbombo yena mbidi ala, yibikwanga mbodo; ku usaka ambodo kwena finlembo-nlembo, nkianguu nzau yilenda si-

Zizi 35.
Nzau.

mba kionso kionso lekwa, lenda mpe vuzanti miaminene. Mu mbodo kanwinanga nlangu ye kukiyobisilangawo mpe.

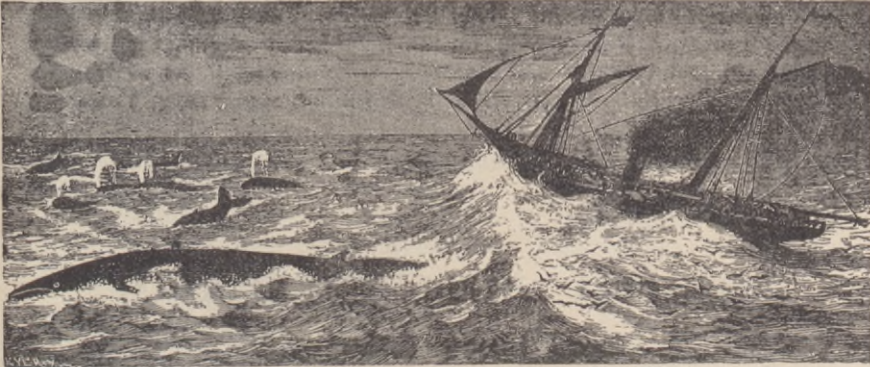
Bulu biena mbodo *bivambane mu bulu biakodia mu mbombo ya-yila, imbodo, ye mu mpungi zau.*

Kanda 11. Ngulu amamba.

39. **Ngulu amamba** yena mpila zole zadetila beni. Zau zifwanane beni ye mbizi zanlangu, kansi mu diambu diadia kwandi, ititi, ye vumu ye meno ye konzongolo kiavisi zifwanane ye bulu biankaka. Ntu wena wauke, meso mpe mamake, nkadulu andi nkievo mbizi anlangu. Moko mena mankufi, mafwanane ye matolo mambizi, malu mwankatu, kansi luveve luangolo luena yandi. Ngulu amamba yansi yayi yikondolo meno mandunda ye mambangi, kansi yena meno mamatandi kaka. Ngulu amamba akisi India yena meno mole mamane mandunda ku ntandu ye yilutidi ngulu zana aka zamamba mu nene.

Kanda 12. Bawale.

40. **Bawale** (tala zizi 36) ibulu biambu biabinene bifwanane ye

Zizi 36.
Bawale

mbizi zanlangu mu nkadulu alunitu. Wale wena waunene beni, ulenda kala 30 mameta mu la. Meno mwankatu, kansi visi biabingi biena mu mbangu anwa; biau biena nkievo zamba bianlele bizemba-lele. Nwa wena waunene, ulenda kala 8 diameta mu la. Bukadianga, buna kayasanga nwa ye tanga minga mu ntinu, ibuna katambilanga mbizi. Zau zina nanamana mu zamba biobio. Bukana mina, sikateka vaikisa nlangu mu mwasi wena vantandu, mboki ntumbu katula mbizi mu ludimi luandi. Malu mwankatu, kansi luveve lualunene luena; luau luakambama luena, matolo mena yandi mpe. Wale wankaka ufwanane ye muntu mu nene wena mpe, kansi nkadulu andi mpila mosi ye mbizi. Meno mamingi mansongi mavindumuka mena yandi. Bawa-

le havetwanga beni mu diambu diamazi mau mamingi mavangulwanga bilongo ye biankaka.

Bawale *beni matolo ye luveve, babutanga bana, bavumwinanga mu mafulu, nkiangunu kambiziko.*

Kanda 13. Bulu biena luvungu.

41. **Kangulu** ibulu kiena mu Austalia kaka. Moko mau mama-kufi beni, kansi malu maviokele mpioka zazingi, nkiangunu ngiendolo andi bonso bakalumba. Bana bau kabayeleleko, bubabutwanga, nkiangunu bakebwanga ye banatwanga mu luvungu luena kungsi va mbene. Bulu biobio bidianga titi ye biankaka biankunzu. Bulu biankaka biena mpe luvungu, bonso bankewa, mbulu, mpuku.

Kanda diabulu biabi *bizayakene mu diambu dialuvungu luena kungsi arumu lukebulwanga ye luyandulwanga bana, kadi balemboto yela, bubabutwanga.*

Kanda 14. Bulu biena zobo.

42. **Bulu kiazobo** kiena zobo kiakinene kifwanane ye zobo kiavwadungu kansi kilutidi beni mu sadila. Yandi udilangakio mpe bonso vwadungu. Bulu kiokio kifwanane mpe ye zinuni, kadi kilosilanga meki matotwanga. Malu mena 4 meaa nlembo 5 miena nkanda wananamana, nkila waukufi wena. Kiau kitondanga nlangu, kiena mu Austalia.

Bulu biena zobo *bilosilanga meki, nwa ukitukidi zobo kikondoto meno.*

LUKABULU LUABULU BIYEMIKANGA.

1. Bana bayela babutwanga.

A. Malu ye moko biena nzala zabantu.

1. BANTU: moko moie.
2. BANSENGI: malu mpe masadulwanga bonso moko.

B. Malu mena nzala zankaka.

a. Moko ye malu matikumukunwanga.

3. TUMFUKUNIA: meno mamatandi mena mansongi.
 - b. Malu madiatulwanga.*
4. BANUNGI: meno mandunda mamake, mamatandi mansongi beni.
5. BIKEDIKITANGA: meno 4 mamanene mandunda, mambang mwankatu.
6. BIENA FUKI: meno mandunda mwankatu.
7. BULU BIAMBAKI: meno mambang 4 mamanene, mamatandi mansongi ye mandufu.

c. Malu matelwanga minga.

8. BULU BIAMBU MIAPOLA: meno bonso meno mabulu biambaki.
C. Malu mna biodia.
9. BULU BIAKODIA: meno mandunda bonso meno mabantu mu nkadula.
10. BULU BIENA MBODO: meno mole mandunda, impungi; mbodo.
D. Matolo ye luweve biena.
11. BAWALE: meno mavindumuka vo mwankatu.

II. Bana balembolo yela babutwanga.

12. BULU BIENA LUVUNGU.

III. Bulu bilosilanga meki.

13. BULU BIAZOBO.

Nki abulu biena mbombo yena nkadulu yanzenza? Nki abulu biena nkila wena nkadulu yanzenza? Nki abulu biena malu matimuwanga mabulu, malu mamakunwanga minti, malu matelwanga minga, matabudulwanga moyo? Nki abulu bidiatanga va tambi kiamvimba, va minlembo, va nsuka aminlembo? Nki abulu biena nlembo miamingi, biena nlembo mafiuma? Nki abulu bikondolo meno? Mika bwe mikadilanga mu bibulu?

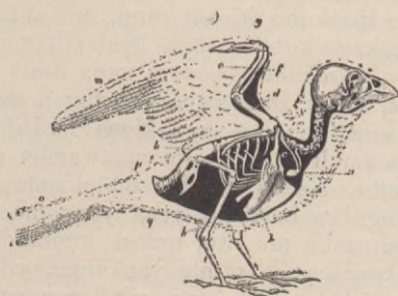
Kabu 2. ZINUNI.

Zinuni xena menga mambwaki, xilosilanga meki matelwanga, xena nilu xafukwa kwa nsala, xena maveve.

43. Butueti tala nkadulu azinuni ye konzongolo kiavisi (Tala zizi 37), buna tueti mona diswaswana diadinene ye bulu biyemikanga.

Ntu wena visi bimosi ye toso bonso bulu biyemikanga, kansi nwa ukitukidi zobo kikondolo meno. Mu zobo kibakulwanga ye kidilwanga dia kwazinuni. Matu mena, kansi kutu kwena ku mbazi mpila ankaka.

Nitu. Visi kiantulu (b) kiena kiakinene ye kiasadila, ye kiau kiena lungumba, ivana vananamene mafundi matilumunanga maveve. Visi biansengo avembo biena visi bioble bioble biambangantulu (a ye e). Biau biena ngolo zazingi mu diambu diasiamisa maveve,

Zizi 37.

Konzongolo kiavisi bianuni.

bumakibuswanga. Suka (o) kiena nkievo mbindukulu abota.

Moko mabibulu makitukidi maveve. Tala visi biabi: visi kiango-la akoko (d), visi kiakinkoso kiakoko (e), visi kiampingu akoko (f), visi biakoko (g). Mu visi biobio mwena nsala zamaveve. Maveve mavangulwa bwanzenza, kadi mpeve kayilendi vioka mu nsalako, nuni buyetimo kulula, kansi buyizangulangamo, buna mpeve yiviokanga. Vo kabwako, nga nuni kayilendi tilumukako.

Malu. Visi kiabunda (i) kiena mu nitu, nkiangunu malu mena kungsi anitu. Tala visi kiamunkanga mvindi (k). Visi biakandazi biakulu (l) bianangama fuma. Nlembo minkwa miena? Miau miena madikulu makwa? Malu makinsengwa (tala zizi 37) mabikwanga malu mamvwandila ye masimbulwanga mavala manti.

Visi biabingi biena mwasi ye mwankaka mwena nkievo bikubakuba biena mpeve yitukanga mu mafulu, ibila kilenda tilumuka zinuni, kadi vo visi biena zitu, nga zinuni zina sotuka.

Mu nitu mwena ntima ye mafulu ye langa ye biankaka bonso mu nitu amuntu, kansi fundu bitatu biena. Kungsi alaka kwena fundu, fundu kiokio kakiniengisanga diako, kadi dia kudianga nuni kusangwanga momo mu mante kaka, mboki kuviokanga mu fundu kiabimbungulu ye mu kimfio. Fundu kiabimbungulu kiena nkuumbu yoyo mu diambu diabimbungulu biabingi biabizio biena momo. Kimfio kiena ngolo zazingi ye kieti sala salu kiakinene, kadi kiteka kosanga ye mboki kiniengisanga dia, kidi kwasumama mu ndia.

Kanda 1. Nuni zena malu mamvwandila ye zobo kiasungama.

I BANSOKUSA.

44. Bansokusa. *Nsokusa yandombe* yena yandombe, zobo kiakinene kiankobo kiena yandi kikadilanga mingidi. *Nsokusa zozo* ye zankaka zikutakananga beni mu tunga mu minti ye mu maba ye mu mabu. *Nsokusa yambwaki* yena nsala zena ntinta yamwamba ngazi va nima, kungsi kwavembukidi fuma, malu mpe mavembuka. *Kindia nkandi* kiena kiakike, nga kiena nadede bonso nsokusa yambwaki, kadi nsala zandi zena ntinta yamwamba ngazi, va vembo kaka vena vandombe. Nseko zazobo zabundama kungsi. *Komba kianzala* inuni yikalanga va bianzala, yena yandombe ye masona ye mintalazi mirole miampembe mu ntu, umosi kuntandu ye umosi kungsi. *Nsokusa yatiti kiankunzu* yena ntinta yankunzu, yitunganga mu mabu. *Nsokusa yamfumfukutu* yena mpe, yikalanga mu minti.

Maseke mena mamfumfukutu ye masona mamingi. Mu nsungi andolo maseke mambakala makitukanga mambwaki beni. Buna maseke mambakala mabikwanga *Kinsengwa*. *Mpongo* yena yandombe, kansi va maveve vena ntinta yamwamba ngazi. Nsala zasuka zena zazila fuma.

Munsensi ambulu inuni yayike, kansi yena mimbembe 4 miamila beni. Zankaka zampembe kungsi, vantandu vandombe ye mintalazi miampembe. Zobo kiena kiankufi kiambwaki. Mimbembe miena dm. 2 mula. Zankaka zandombe zena zandembe mu nitu yamvimba, zena mpe mimbembe miamila. *Nsiele* milutidi mu nene, miena ntinta yambwaki bonso kiengwa. Malu mena mambwaki mimbembe miena dm. 3 mu la.

Biyelekete biena biabike, biena biavembuka fiuma va ntandu ye kungsi. Va meso vena vambwaki, zobo kiena kiambwaki, va kibungu vambwaki mpe, kansi malu mena mandombe.

Kinsidikiti kilutidi fiuma, kiena ntinta yena nabumbulu, kungsi lumbwaka-mbwaka ye kungsi alaka ye va meso, malu mena mambwaki. *Nsunini* yena yayike yavembuka fiuma va nima, va ntu ye kungsi alaka ndombe yalezima. Zobo kiantandu kiena kiandombe, kiabanda kiampembe, kungsi kwampembe ye namanga-manga.

Bansokusa *bena zobo kiankufi kiankobo, nseko zazobo xabundama, badianba mingidi.*

II. MATIOKULA.

45. Matiokula: Tiokula diena ndombe yamfufukutu va ntandu, kungsi kwavembukila. Zobo ye malu biena biandombe, va zobo vena ngievo. *Tiokula diamfinda* diena ntinta yankunzu ye yamfufukutu, meso mena mambwaki. *Sempe* difwanane beni ye tiokula diamfinda, diena nkunzu mu maveve ye mu suka, mboki diena diamfufukutu ye namanga-manga.

Nkongo amavunia yena yandombe va ntu ye va mavembo, va nima vampembe, malu mena mandombe, ye zobo kiena kiandombe kiakonana safiuma. Meso mena mambwaki. *Nsala* zena zazingi zabiza, nkiangunu bila kiankumbu andi ukongo amavunia. *Tanga mazala* diena dia mpiuki, mu maveve mwena masona mampembe.

Nakinlombo. Zobo kiantandu kiena lungumba ye kiakotama, kiau ye malu biena biandombe. Nitu yena yandombe ye yampembe ye namanga-manga.

Samba diankuku diena diadinene fiuma. Maveve mena ntinta yakiengwa, va nima valombele fiuma, mu ntu mwena mintalazi miol miavembuka, malu mena mavembuka mamala. Zobo kiena kiandombe ye kiena ngievo. *Taba diabwaka* diena ntinta yakiengwa, ntu wena ndombe yalezima, ye zobo kiena kiavembuka. Mimbembe miena dm. 2 mu la.

Timbu-timbu vo Kimbwa aNzadi ukalanga ku Nzadi, uyungusanga beni ye utimbulungu suka kiandi, wena wampembe ye wandombe fiuma.

Mundoba vo Tota nsangi ukalanga mpe ku Nzadi kukayingilanga bimbizi mbizi bikasiukilanga, wena wamfufukutu ye namanga manga.

Kinzu kiandunga kiena ntoko, kiena kiankunzu yalezima fiuma. Zobo kiena kiandombe, kitunganga mu mabenga.

Nkombo avia yena ntinta yakiengwa, suka kiena kiandombe ye kiampembe. Zoki kiena yandi kiena kiambwaki ye masona mandombe ku ntu ansala. Zobo kiena kiakila.

Ntietie inuni zazike zena mpila zitatu vo zia. Zau zena zave mbuka vo nafumfukutu, malu mpe mavembuka. Zikalanga mu makanga beni. *Ntietie yamadiadia* yilutidi mu nene ye yena yamfumfukutu. *Nyengo* inuni yayike yandombe, zobo kiena kiandombe kansi kuni kwavembuka.

Ngundu biolo wena wauke bonso seke, ulutidi nuni zankaka mu yimbila, wena wandombe ye ntinta yakiengwa ye mintalazi miampembe.

Bula makodia inuni yantoko yena yandombe ye yampembe, va meso vena nkoto wambwaki, kuni alaka kwena nave beni. Mu zobo mwena nkियो meno mole vo matatu.

Matiokula *mamingi mena zobo kianinga kiakila, madianga bindekwa ndekwa, malutidi nuni zankaka mu yimbila.*

III. BANKUYA-NKUYA.

49. Nkuya nkuya yena yayinene ye yandombe, ntu wandombe, kuni kwampembe, suka kiampembe mpe, kansi mimbembe miola miena miandombe. Zobo kiena kiakinene ye kiampembe, malu mena mandombe ye mena nzala zangolo. *Mapangi* mena mavembuka beni, kuni amaveve ye ku ntu kwena kwandombe. Zobo kiandi kiena kiampembe ye kilutidi zobo kiankuya-nkuya, malu mena mandombe. Nuni zozo zikalanga mu mfinda mudiwanga bana banti.

Mvwondo inuni yangitukulu mu diambu diazobo kiandi kiakinene beni. Va ntandu azobo vena vatulama beni beni. Nuni yankaka kayenani zobo kiambila yoyoko. Mvwondo wena waunene mpe, wena wandombe, maveve ye suka biena biandombe yalezima.

Mbulu koko yena yayinene yantoko, nsala zena zankunzu zabiza, mimbembe miena miaminene miankunzu miena masona mampe mbe. Zobo kakienani kiakinene beniko.

Nkuka yena yayinene fiuma. Ntu wena wankunzu ye zoki kibiza, nitu yena yambwaki, mimbembe miandombe kaka. Va meso vena nkoto wambwaki ye mintalazi miampembe kuni ameso. Zobo kiena kiakinene kansi kiankufi ye kiatoma fiuma. Nlembo miena 4 kaka. Nkuka zankaka zena mpe, yimosi yena ntu wambwaki ye zoki kiambwaki. *Zanzebatu* keti fwanane mpe ye nkuka.

Munganga wena wandombe yalezima. Zobo kiena kiampembe ye kuni kwavembukila. Munganga wena waunene, ulutidi kala ku Nzadi. Mu nsi yayi kamwerani nuni zankaka mu kanda diadiko, kansi mu Eulopa mwena zankaka.

Nuni zakanda diadi *zena zaxinene, zena zobo biabinene, malu*

mena mangolo ye mena nzala zaxinene, zikalanga mu mfinda muzidia-nga bana banti.

IV. TUBENDE-BENDE.

47. Tubende-bende tuena mpila zia mu nsi yayi: *Mpiondo* vo lubende-bende luampiuki luzayakene mu nlembo miandi 4 mitalanga ku luse kaka, utunganga mu maba. *Mpiondo* wena maveve mamala, ulutidi nuni zankaka mu ntinu. Tutu beni kamiatanga va nsi. *Lubende-bende luampembe* luena luandombe mpe, kansi luena luampembe mu lubumbulu ye mu laka. Nlembo miandi mifwanane ye nlembo miansokusa. *Lubende-bende luambwaki* luena mpe ndombe yayingi, kansi luena luambwaki mu lubumbulu ye mu laka. *Lubende-bende lu-Nzadi* lutunganga mu nienge waNzadi, luena lualuke ye luampiuki.

Lubokoyongo lufwanane ye tubende-bende mu fu biandi, kadi yitilumukanga ye yasanga nwa bonso tuau mu diambu diabaka bindekwa-ndekwa biandi mu mpeve. *Lubokoyongo* innuni yafuku, kadi mu fuku kadilanga, yena yamfumfukutu ye namanga-manga. Nsala zandi zena nalebe-lebe nkievo mavunia, mpasi vo kana wakana mu fukuko.

Nuni zakanda diadi zena zobo ki inkufi ye nwa waunene wena micasi, *buzitilumukanga*, maveve mau mamala, malu mankufi ye makondolo ngolo, *nkiangunu kamadiatulwanga* va ntoto beniko.

V. ZINSONGI.

48. Nsongi innuni zazike beni. Mu nsi zankaka mwena zazingi zena ntoko beni, zazike nkievo tumbela. Nsongi yansi yayiyena ntinta yamwamba ngazi va ntandu mboki yankunzu yalezima. Zobo kiena kiakila ye kiakonana fuma, kiena mpe kiansongi. Ludimi luena lualula beni ye luena mavala mole ku nsongi. *Nsongi amalexi-lexi* yena yampiuki ku ntandu ye kungsi, mboki mbwaki yalezima. Ma'uye zobo biena biandombe.

Nsongi zibakanga bindekwa-ndekwa bikalanga mu bifulu, biau bibakulwanga mu ludimi luau luena mavala mole.

Kanda 2. Nuni zimakanga.

49. Nkonko anti (tala zizi 38) yilutidi nsokusa fuma mu nene, yena yamfumfukutu ye namanga-manga. Nlembo mirole mitalanga ku luse ye mirole ku nima. Suka kiena ngolo beni, ye kiau kisiamisanga nuni, buyikonkutanga mu diambu diazokula nti ye baka bimpiatu ye bindekwa-ndekwa. Ludimi luena nkievo luvaku lukabakilanga bimpiatu. *Mpwingi* yena nanza ye yifwanane ye nkonko anti mu nene. Va ntu vena navele-vele. *Koma nloko* yena yankunzu ye yampiuki. Zobo kiena kiampiuki, yengievo yena. *Sala buna* diena diamfumfukutu ye namanga-manga, malu mena mavembuka.

Bankusu: *Nkusu* yena nafumfukutu ye yambwaki. Zobo kiena kiangolo ye kiakotama, kiau kitundulwanga masangu ye nguba, kiti-munwanga mpe miasi mu nti; kidadulwanga mpe, bubamakanga. Mu

Zizi 38.

Nkonko anti ku Mputu.

mena mampembe kansi mankaka ntinta zankaka. *Kimpala* kiena kiakike kansi kifwanane ye bembe, mu lubumbulu mulutidi mu kimpembe. *Kiduka* kiena ntinta yakiengwa ye mbwaki yamfumfukutu. Ku ntu ye ku suka kwavembukidi fuma. Zobo ye malu biena biambwaki. *Ndinga* yena yankunzu, malu ye zodo biena biavembuka. Va zobo vena nkoto wambwaki.

Mabembe mena malu mamwandila, zobo kiena kiambalu ku suka, kansi ku ntu kiena nalebe-lebe ye kiafukwa kwa nsuni vo nkoto. *Mabembe* mayundulwanga bana baru mu mfiubulu, kadi bana badianga dia kudi-di ngudi kutekele kituka nazebe-zebe.

Kanda 4. Nuni zambaki.

I. BIMFUTU.

51. Kimfutu kiena nafumfukutu ye namanga-manga beni. *Kuti* dilutidi mu nene, diena diamfumfukutu wandombe ye namanga-manga. Zobo kiena kiankufi ye kiangolo ye kiakotama.

Bimfutu biena mu nsi zazonsono ye biakabwa mu bimfutu biawini ye bimfutu biafuku. Biau biena nsala zena nalebe-lebe nkievo

Amelika mwena nkusu zazingi zantoko beni, zilenda longuka vova bonso bantu. *Kinkwelele* kifwanane ye nkusu beni, kansi kiena ntinta yatiti kiankunzu, nsala zambwaki mwankatu. *Sila* inkusu yayike beni yena yankunzu, ntu kaka wambwaki, zobo kimpembe, kilenda mpe kala kiambwaki. Bankusu bena nlembo miole mitalanga ku luse ye miole ku nima.

Nuni zimakanga *zizayakene* mu nilembo miau 4, miole miena ku luse ye miole ku nima.

Kanda 3. Mabembe.

50. Mabembe mena mamfumfukutu, kansi alaka kwambwaki, ye mu nsingu mwampembe, masona mankaka mankunzu yalezima. Mabembe makalanga mu mfinda kansi mankaka mena matoluka mankaka malenda mpe nata minkanda. Mankaka

mavunia, kabidi wakana mu fuku, bubizomanga zinuni ye mpuku ye biankaka. Meso mau mena mu luse bonso mu bantu, ye nsala zazingi zeti zungilamo. Mu fuku batoma monanga ye wanga, kansi mu mwini baswamanga mu mabenga ye mu mfinda.

II. MAYIMBI.

52. Mayimbi mena mandombe, malu mampembe, zobo kiampebe, ye kiena kiakinene. Mayimbi madianga mpuku beni mabakulwanga mu nzala zau zameno. *Lubakila* lufwanane beni ye mayimbi, kansi lueka lualuke fiama.

Kimbembe kiena kiamfufukutu ye namanga-manga. Kiau kilutidi baka mabembe ye zinuni, mbatu kamonikanga, vo ningamene ku zulu, buketi mona nuni. Bantu babikanga, vo weti kina. *Lusiuki* lufwanane beni ye kimbembe, kansi lututidi mu kimpembe, ye kaluena lualunene beniko. *Lunganga* luena lualuke ye mfufukutu wandombe, lubakanga binuni-nuni. *Kimbembe kianzau* kiena kiamfufukutu ye namanga-manga, kiviokele kimbembe mu nene. Kiau kibakanga nuni zazinene ye bimbulu-mbulu.

Ngo azulu (tala zizi 39) yena yayinene ye yandombe, ye nsala zankaka zafiuma zampembe. Zobo kiena kiangolo, ye malu ye nzala zamalu biena biangolo mpe. Ngo azulu yilenda nata bibulu. Mazanza mau matungwanga mu minti kuna mbata. Ngo azulu ansi yayi yibikwanga nkumbu yoyo kayayinene beniko. *Mbemba* (tala zizi 21) yena yampembe ye yeti landa ngo azulu mu nene. Mbemba kayibakanga nuni ye bulu biavumunako, kadi lutidibio tonda, bubiamana fwa, yidianga mpe mbizi zafwa. Mbemba yanakaka yena yafufukutu. *Kwa-kwa* inuni yivioketele mbemba mu nene. Yikalanga ku Nzadi kukadiminanga ntinu beni mu baka mbizi. Lunitu luandi luena bonso ngo azulu, kansi tutu kamonikanga lukufi,

Zizi 39.
Ngo azulu.

yizayakene mu mbokolo andi. *Dia mafundi* diena mpe nafufukutu wandombe, kansi kadiadinene bonso kutiko. Diau dilenda monika mu mwini ye baka bana bansusu; dilutidi dia mafundi.

Nuni zankaka zilutidi mu nene zena, kansi zena kuna Amelika ye Eulopa va miongo miaminene ye mu nsi zankatu mu Afelika. Zau kazena nsala va ntuko ye va lakako. Nzala zau kazena menoko ye kazibakanga bulu biavumunako kansi biafwa kaka.

Nuni zambaki zena nzala xangolo xameno xibakuhwanga bulu, zobo kiena ngolo beni ye kiakotama.

Kanda 5. Bansusu.

53. Nsusu zena zatoluka, zena mu nsi zazonsono. Zau kazenani ngolo mu tilumukako, kansi malu mena mangolo, nkiangunu baluta diatanga va ntoto. Bwe zenina mu lunitu?

Ngumbi yifwanane ye nsusu, kansi ngumbi yikalanga mu titi. Ngumbi yena yamfufukutu ye mantona-mantona, malu mena mambwaki. *Nkwanki* yena bonso ngumbi, kansi yilutidi kala mfufukutu wandombe, yikalanga mu mbela amfinda, yilekanga mu minti. *Kimbimbi* kiena kiakike ye kiamfufukutu, kiena mu titi. Nuni zampila yoyo inuni zadia bantu baIsaleli mu nsi ankatu.

Nkelele (tala zizi 40) yena yayinene ye yantoko, yena yamfufukutu ye masona mamingi mampembe mu nitu yamvimba. *Nkelele akisi India* yena suka kiakinene ye mimbenbe miamingi miantoko beni, miao miena masona ye meso mamanene mena ntinta yalezima yantoko beni. Nkelele yansi yayi yikondolo mimbenbe miomio.

Zizi 40.
Nkelele.

Bansusu bena malu mankufi mangolo madiatulwanga va ntoto, kabatilumukanga beniko.

Kanda 6. Nuni zakamela.

54. Nuni yakamela (tala zizi 41) inuni yilutidi nuni zankaka mu nene, yena meta 2 mu ntela. Yau yibikwanga nuni yakamela, kadi yena yayinene ye yena mu nsi zina zankatu mu Afelika mwena kamela, nlembo miandi miena mpe navwele-vwele kuni bonso nlembo miakamela mu diambu dianienge. Nlembo miena mirole kaka va kulu. Malu mena ngolo beni, kadi nuni yoyo kayilendi tilumukako, kansi yena ntinu bonso nzungu. Meki mau mafwanane ye ntu amwana mu nene. Nuni zozo zivetwanga beni mu diambu nsala zau zankaka zuzinene ye zantoko beni. Nuni yakamela yitolulwanga mpe. Nuni zankaka zena mu kandi diadi mpe, zau zena zazike fiama.

Nuni zakamela zena malu mamala mangolo ye madiatila, maveve malembolo tilumukumwanga.

Kanda 7. Nuni zivubukutanga.

55. Ngo—ngo yena yayinene, malu ye zobo biabila, yena yamfufukutu va nima, maveve mandombo ye zobo kiampembe. Ngo-ngo yena mu mazanga mukavubukusanga mu diambu diabaka bimbiti ye bindekwa-ndekwa biena mu ntava.

Navamba inuni yandombe yifwanane ye lubakila mu nene, laka

diena diadila, ye zobo kiakike kiena yandi. Navamba ukalanga ku Nzadi.

Nkombo aNzadi (tala zizi 45) yena mpila zole: yimosi yandombe ye yimosi yampembe. Yina yandombe yilutidi kala mu nsi yayi; yibikwanga nkombo aNzadi, kadi yibokanga bonso nkombo zavata. Malu mena mandombe, zobo kiana kiampiuki ye kiakila ye kiakonana fuma.

Nsongi aNzadi yena yayinene ye yampiuki, zobo kiena kiakila ye malu mandombe.

Mbeya—mbeya vo heya—heya yena yampembe, yikalanga ku Nzadi ye ma nlangu miankaka.

Nyunduamamba yena yambwaki ye yandombe, malu mpe mandombe.

Nkebo-nkebo inuni

yantoko, yena nkoto miavembuka misembalele va zobo. Lunitu luena luampembe ye luamfumukutu. Nlembo ntatu miena, malu mena mamala ye mankunzu yavembuka; ukalanga beni mu nienge wa Nzadi.

Nkiti—nkiti wena wauke, wena wandombe, malu kaka mena mambwaki, ye zobo kiena kiankunzu fuma, ukalanga mu mazanga.

Ndonga—ndonga yena nkumbu yoyo, kadi yiyungusanga beni va makaya momo va nlangu. Ndonga-ndonga yena ntinta yakiengwa, va laka vampembe, maveve mena ntinta yamwamba ngazi, zobo kiena kiankunzu, va ntu vena nkoto wavembuka. Malu mena mamala ye maninga beni, nzala zanlembo zena mbidi ala, yimosi yiviokela dm. 1 mu la.

Ntoko yaka yena yamfumukutu ye namanga-manga, kungsi kwampembe, zobo ye malu biena biandombe, nlembo miena 3. Ntoko yaka yikalanga mu makanga mukadianga binonia.

Zobo kiansampatu (tala zizi 45) bonso bukibikwanga mu diaumbu diazobo kiandi kiasadila. Nuni yoyo yena mpe mu nlangu.

Malokila mena nafumukutu, maveve mena masona numpembe. Mau mafwanane ye nkebo-nkebo mu nene, makalanga mu nienge wa Nzadi.

Zizi 41.
Nuni yakamela.

Nuni zankaka zazingi zena zikondolo nkumbu, zibikwanga kaka nuni zaNzadi vo nuni zamazanga. (Tala zizi 42.)

Zizi 42.
Nuni zaNzadi

Mavwadungu maNzadi mena mpe, mau malenbolo tolulwa, mena mandombe, madianga titi ye bindekwa-ndekwa mu nlangu. *Mabunda* mena mamananene bonso mavwadungu, mena mandombe.

Malembe mena mamananene, mbatu malenda kutakana ku zulu beni. Mau mena mampembe. Zobo kiena kiakinene beni ye ku ntandu kiavioka kiena. Mau madianga mbi-zi beni.

Mu mbu mwena nuni zankaka zazingi mu kanda diadi. Zankaka zibikwanga *nuni aTembo*, kadi yitekilanga tembo ye yisamunangakio kwa makumbi mena mu mbu. (Tala zizi 24).

Pingwina (tala zizi 43) inkumbu anuni zikondolo maveve, ye nsala zau zifwanane ye mabala. Zau kazilendi tilumakako, kansi zidiminanga ntinu beni. Mu sanga biankaka mu mbu bakutakananga mu biazi biazi. Mazanza mau matungwanga va matadi mena mu mbu.

Nuni zitanga minga xena malu mena nkanda nanamana. zankaka zilenda tilumuka, zankaka kazilendiko, zilutidi mu ta minga ye dimina.

Zizi 43.
Pingwina.

LUKABULU LUAZINUNI.

I. Nuni zena malu mamvwanbila.

1. NUNI ZENA MALU MAMVWANDILA YE ZOBO KIASU-NGAMA,
2. NUNI ZIMAKANGA: malu mambakina.
3. MABEMBE: zobo kiena kiambalu ku nsuka kaka, malu mamvwanbila.
4. NUNI ZAMBAKI: malu mabakulwanga bibulu, zobo kiakotama.

II. Nuni zena malu mangiungusila.

5. BANSUSU malu mankufi ye ngolo, maveve matilumukunwanga,
9. NUNI ZAKAMELA: malu mamala, maveve malembolo tilumukunwanga.
7. NUNI ZIVUBUKUTANGA: malu mamala ye maninga, maveve matilumukunwanga.

III. Nuni zena malu mantela minga.

8. NUNI ZITANGA MINGA: malu mena nkanda wanamana vakati aminlembo.

Nki azinuni zena zobo biena biambalu ku nsuka kaka? Nki azinuni zena zobo biankufi ye biankobo, vo zobo biabila biafieta-ma, vo zobo kiakotama ku ntandu? Nuni zozo nki zidianga? Kamba zobo bwe kilenda sadulwa? Nki anuni yena ludimi luena mavala?

Maveve manuni zilutidi mu tilumuka bwe menina? Nki anuni zilembolo tilumuka? Suka nki asalu kisalanga?

Nki azinuni zena malu mabiza mangolo? Malu mazinuni bwe malenda sadulwa? Bwe buzayakene nuni zafuku?

Kabu 3. BULU BIZANZALANGA.

Biau biena menga manzizia, bicumunanga mu mafunu mu ntangu zaxonsono.

57. Bula bizansalanga biena biabila, biankaka kabiabila beniko ye bikondolo ntinu.

Malu mena mankufi ye makondolo ngolo. Biankaka bonso zinioka bikondolo mpe malu. Nlembo miau miena mintanu.

Nitu yafukwa kwa mabala ye nkakala, mika ye nsala mwankatu. Mu nwa mwena meno mamingi mavindumuka mena songi beni. Mau mananamene mu visi biafifini.

Mafulu mena mpila yankaka, kansi kamenamiasi miamingiko, kansi fulu fulu imwasi unosu waunene kaka.

Ntima wena vinga bitatu ye kaumwangisanga menga bonso mu beto bantuko vo mu bulu bitutekila zayako. Nkianguu biena menga manzizia, kadi mu mafulu kamalendi tambulwa mpeve yayingi

yandemisa mbombe anituko, ye biau bikondolo mpe mika ye nsala bikebanga nitu nayukuyuku.

Kanda 1. Mfulututu.

58. **Mfulututu** zena mpila zazingi, zankaka zena mu Eulopa (tala zizi 44), kansi zau zilutidi kala mu nsi zamini. Zankaka zena mu nlangu ye mu mbu, zankaka va ntoto. Zena mu mbu zifwanane ye meza mu nene zibikwanga zankaka *mfulututu anxau*. Buna zena zadetila mu lunitu. Nitu yamvimba yaswekwa mu mabala mabundwa mu visi kimosi kibikwanga longa vo bala. Ku ntu ye ku kibese kwena miasi, ku ntu kuvaikanga ntu ye moko, ku kibese kuvaikanga malu ye finkila nkila. Moko ye malu mena nzala zazingi. Mu nwa mukondolo meno. Vo bana tina, buna bakotisanga ntu ye malu. Nsuni miau miena miabiza, meki mabalosilanga madiwanga mpe.

Mfulututu: nitu yafukwa kwa visi kiamabala mangolo mabundana mu visi 1.

Zizi 44
Mfulututu yamputu.

Kanda 2. Zingandu.

59. **Ngandu** (tala zizi 45) yifwanane ye bivala mu nkadulu, kansi yilutidi beni mu nene, yena mpe mabala mananamana mu nitu. Ngandu yena yandombe ye yankunzu, kansi kwavembukila. Mu nwa mwena meno mamingi beni. Nkila wena waunene beni ye wabesama, wau utelwanga minga, kadi wena ngolo zazingi. Malu mena nkanda wananamana mu minlembo, mu moko nkanda mwankatu. Ngandu ankento ulenda losila meki 60, mau matulwanga mu nienge, ye ntangu ku zulu yitetangamo.

Kanda 3. Bivala.

60. **Bivala** biena biabingi, biankaka biamfufukutu, biambakala bilenda kala biambwaki mpe. Biau bidianga bindekwa ndekwa. Nkila waula ye ubasadisanga mu kwenda fintinu, kadi malu kamena ngoloko. Nkila usadulwanga, bonso fuvionguzukilanga zinioka. Nkila angandu usadulwanga mu nlangu ye kava ntotoko, kadi nkila andi yankaka. Nkila akivala wena wababama. *Lufula nionxi* luena lualuke ye luamfufukutu, keti lutanga ye luena nsa miamingi. *Nkongudi* wena wau-nene fuma ye wantoko, kadi wena waadombe ye wampembe ye nanza

mpe. Nkongudi miankaka miena miamike. *Bonga* ufwanane ye nkongudi waunene, kansi uzayakene mu diambu dianwa ulutidi mu bwaka, utimanga mpe nwa mu ntoto. *Mbambi ankakala* yifwanane ye kivala mu nkadulu, kansi yilutidi beni mu nene, yilenda kala meta 1 1/2 mula. Yau yena mantona-mantona ye yankunzu, yikalanga mu mfinda. Nzala

Zizi 45.

Zobo kiansampatu, Ngandu, Nsengi, Nkombo aNzadi, Mbambi yamputu.

zazinene zena yandi zilenda bakulwa nsusu; yilutidi dia nkodia zankwata.

Lunkwenia luena nkadulu yankaka. Luau luena malu mambakina bonso nkonko anti, nlembo mirole ku luse ye mirole ku nima. Mu nkila musimbulwanga nti mpe. Ludimi luandi luena mante mangolo nkievo maka mbakulwanga bindekwa-ndekwa biandi. Lungwenia lulenda kituka mpe, kadi vo luena mu titi, buna luankunzu, kansi vo va ntoto, buna ntinta yantoto. Meso kamenani nkanda miamesoko, kansi malenda tala konso konso ye ku nima ye ku yeku-yeku konso kukazolele.

Kanda 4. Zinioka.

61 Nioka zena zazingi zampila mu mpila, zankaka zikondolo nsa bonso mboma, zankaka zena mbidi ansa bonso mpidi. *Mboma* yilutidi nioka zazo mu nene. Ku taku kwena semba birole bikutu kala bimalu malu. *Mboma* yilenda kala meta 8 mula, yena ngolo zazingi, kadi yilenda nwana ye bulu biabinene. *Mboma* yena namanga-manga beni, kansi kwampembe. *Mboma* ankento lenda losila 60 mameki. *Mpidi* kansi yayineneko, kansi nanga yilutidi nioka zankaka mu nsi yayi munsu miamingi, kadi bantu bakula fwanga, vo batelo kwa mpidi. *Mpidi* yena yamfumfukutu ye ntinta yakiengwa ye namanga-

manga. *Mbamba* yifwanane ye ntadi mu nene, kansi yena yankunzu. *Kanza* diena diadila fiuma, diena diavembuka, mwankaka mwena masona mambwaki. *Mvolo* wena wauke beni ye wandombe, wena nsa miamingi. *Ndimba* wena waula kansi kawaunene beniko, ukalanga wandombe. *Nduma* yifwanane ye ndimba, kansi yena mpe ntinta yamwamba ngazi. *Nkembi-nkembi* wena wauke beni, wena wankunzu ye wawembuka. Keti katatikanga bantuko. *Munzioka* wena wandombe waula, ulutidi kala mu nlangu. Tutu katatikanga. *Kimbandia* kiena nafumfukutu ye kakiakila beniko, kitondanga mu titi biena mu mbela anzila. *Lweta* diena mfumfukutu wandombe, dikalanga mu mfinda. *Nianga malavu* yena yankunzu yayila, yikalanga mu maba. Keti kalobulanga mante mena nsa.

Mu nsi zankaka mwena nioka zena mbidi ansa. Yimosi yena mu Amelika yibikwanga *nioka yansansi*, kadi va nkila

Zizi 49.
Ntu anioka.

vena nkakala zisikwanga nkievo nsansi, buyivionguzukanga. Vo nioka yoyo yina ta muntu, ntumbu fwa. Yankaka yena mu India yibikwanga *nioka yapelwa*, kadi yena masona mole mandombe va ntandu laka; mau mafwanukuswanga ye pelwa kivwatanga bantu. Nioka yoyo yena mbidi ansa, mafunda mabantu mafwilanga mu ntelo au.

Meno manioka (tala zizi 46.)

Zinioka: *zikondolo malu, nitu yamvimba yafukwa kwa nkakala, zankaka xilosilanga meki, zankaka zibutanga bana.*

Kabu 4. BIMBITI.

Biena menga makiozi; bibutanga bana bateka vumuninanga mu nsafi mboki bubiamana kula mu mafulu.

62. Bimbite biena mu nlangu ye va nsi. *Moko* mena mankufi, kansi *malu* malutidi mu nene, ye va kati ye minlembo vena nkanda, bonso nkanda wena ye zinuni zitanga minga. Nzala zaminlembo kwankatu. Malu masadulwanga va nsi, bumadomuzukanga, kansi mu nlangu mu ta minga.

Nwa wena sadila kwingi, meno mamake beni. Ludimi luananamanya ku ntu, kansi mu ngudi lulembolo nanamana, nkiangunu lendalo tamba ye baka nianzi ye bindekwa ndekwa ye bimpiatu. Mbanzi kazenako, nkiangunu bivumunanga mpila ankaka ye kabonso beto bantuko, kadi biau biminanga mpeve.

Nkanda wanitu ukondolo mabala ye wena luvevizia beni.

Mafulu ye ntima biena bonso mu bivala.

Bimbite bilosilanga meki, mboki makitukanga nkituka zazingi,

nate ye bimbiti biamana lunga. Va ntete meki makituka taka ngola, mboki moko ye malu ye nkila bina kula, kansi mboki nkila una katuka, ye kimbiti kimeni lunga. Bana bobo babimbiti bavumuninanga mu nsafi, nkianguu bana babimbiti bena mu nlangu kaka, kansi bubana kudila kimbiti, buna bivumuninanga mu mavulu ye bito-
mbukanga va nsi mpe.

Kanda 1. Bimbiti.

63. Bimbiti biena biandombe ye misona mamingi. *Kimfusi* kidiwanga ye kiena kiankundu yandombe, kansi kuni nkunzu yave-
mbuka ye kiena masona mamingi mandombe. *Sidi* bilenda fwanana fuma ye kimfusi, kansi bilutidi kala mfumfukutu. Bidiwanga beni.

Mbanga wena wavembuka beni ye mintalazi miankundu nkie-
vo titi miena va nima. Malu mena mamala beni, kansi moko man-
kufi. Udiwanga mpe.

Nanamana mabene wena nkunzu yamfumfukutu. Wau unanamene
kuni amakaya vo mu nti mukaswamanga mu mwini; mu minlembo
mwena ndanamani, ibila kikalenda nanamana. Kadiwangoko.

Mavono mena mamingi mampila mu mpila. Malu kamena ma-
mala beniko. Mena mamenene ye mandombe ye mankundu. Kamadi-
wangako.

Bimbiti: *nitu nkufi ye yasadila; bikondolo nkila, bubiamana kula, malu malutidi moko mu nene.*

Kanda 2. Bivala bianlangu.

64. Bivala bianlangu bifwanane ye bivala biankaka, kansi
nkila wena wabesama ye lungongo, mboki bikalanga mu nlangu wa-
kindinga. Moko ye malu mpila mosi mu la. *Munzioka* wena wandombe
waula: ulutidi kala mu nlangu.

Bivala bianlangu: *nitu yena yayila; nkila wena lungongo; moko
ye malu mafwanane mu la.*

Kabu 5. MBIZI ZANLANGU.

Zena menga makiozi ye zivumuninanga mu nsafi ntangu zazonsono.

65. Mbizi zena nkadulu yankaka mu diambu dianlangu uba-
kadilanga. Zinitu zau zabetesakana, kansi zilutidi besakana ku ntu ye
ku lukilazi, ye zifwanane ye bota, kidi zalenda diata nswalu ye
lembwa kakudulwa kwa nlangu. Mbizi zankaka zena zavindumuka.

Malu mwankatu, kansi makitukidi *matolo*. Mau mena *matolo ma-
ntulu* mena mole ye mafwanane ye moko; *matolo mavumu* mena ku-
nsi avumu ye mena mpe mole. Mau mafwanane ye malu. Mboki di-
mosi diataku diena kuni lukufi ye lukilazi. Va nima vena *matolo manima*

mena mole ye mboki *lukilazi*. Nki asalu kisalanga matolo? Mankaka masadulwanga bonso nkafi zabota ye mankaka mbindukulu, mankaka mu keba nitu yasungama mu nlangu. Lukilazi lukwendisanga nitu ye biadikilangayo mpe. Matolo mena nsende zananamana mu nkanda waluvevizia, mpasi matolo malenda yalumunwa, bumana sadulwa. Matolo mankaka mena nsende beni mu diambu diatabidila nitu.

Nitu yayonsoho yikondolo mika, kansi yafukwa *mabala* vo nkanda wandengizia.

Meno mena mamake kansi nsongi zazingi. Mbizi zankaka zena mena mafuma. Mbizi zazingi zidianga mbizi zankaka, kansi zankaka zidianga bindekwa-ndekwa mu nlangu.

Mbizi zivumuninanga mu *nsafi*. Zau zena mu ndaka kungsi *amakwa mansafi* ku lueka lueka. Zau zinanamene mu visi biansafi nkievo papila mu nkanda. Zau zikalanga 4 ku lueka lueka. Makwa mansafi mafwanane ye bandukwa kilenda zibulwa ye zikwa. Mbizi buyina vumuna, buna yisanga bwabu: nlangu uteka nuwanga ye uvio-kisanga mu nsafi zisumikanga mpeve yena mu nlangu, mboki uvai-kuswanga mu *miasi miansafi*, makwa mansafi bumazibulwanga. Nsafi zimonikanga zambwaki mu diambu diamenga mena momo.

Ntima ye ngiendolo amenga. Ntima wena vinga birole kaka ye kaumwangisanga ye diatisanga menga nswalu bonso ntima amuntuko. Menga kamalendi sumika mpe yayingi mu nsafiko, ye mboki kamwenani mpeve yayingi mu nlanguko, nkiangunu menga mena nazizia. Mwanzi udikitanga wena umosi kaka, wena kungsi amungongo. Menga mamwanzi wowo matukidingi mu ntima ye mavaikanga mu nsafi mumasumikanga mpeve ye mboki mamwangana mu nitu yamvimba.

Kovolo ikuba dikondolo vulu ye diena kungsi amungongo vakati ye mbanzi. Dia diafuluka mu mpeve yitukanga mu menga. Vo dina kala mpeve beni, buna mbizi yina laiyama va nlangu, kadi mpeve yituntanga mbizi ku luse luanlangu. Kansi vo mbizi yena mavimpi ye yilenda fiotukisa kovolo kiandi, buna nitu andi yina dimina.

Mbizi buzina losila meki mau, buna zikutakananga beni. Zankento zilosilanga *meki* mau ye zinanimisangamo va matadi ye lekwa biankaka, ye zambakala zifukangamo *maviki* mau, imau mabutisanga meki malosulwa. Meki matetwanga kwa ntangu yiyamunangamo. Meki malenda losila mbizi yimosi mena nkama zamafunda; kansi madiwanga beni kwa bindekwa-ndekwa ye bimbizi-mbizi.

Kanda I. Mbizi zena visi biambalu.

66. Nsangi zena zazike beni ye zampembe; zau ziyumuswanga ye zidiwanga beni. *Nlulu* wena wauke ye wena ufibilwanga. *Binxo-nxi-nxonxi* biena biabizio ye biamfufukutu.

Sese diena diampembe ye kadiadinene beniko. Diena diabesakana, ye tolo dianima diena lusampa-sampa. *Lubabala* vo *Nsongi*

zena nwa waula beni ufibulwanga madia mandi; zena zabetesakana.

Kungulu diena diadizio ye diabetesakana beni. *Mpampa* yifwanane ye kungulu, kansi yilutidi mu nene. *Nkumbala* yena yabetesakana mpe, kansi yena nwa wansongi wauke. Buzena zazike zibikwanga *titi*. *Mpelele* yena ntu waunene, nga yifwanane ye mbizi zankaka zabetesakana.

Ngola yena yandombe; kayena mabalako ye nsuni wena navwele-vwele; ntu wena wasadila ye wavuluka. Ngola zankaka za Nzadi zena mu Nzadi, nga zankaka zena mu bizinga. *Ntanta* yifwanane ye ngola mu ukadulu, kansi yilutidi mu nene ye yena masona; yena mpe ba va tueka ye va nima. *Mpudi* yena yayinene ye yayila ye nsuni miamingi ye yikondolo mabala. Mbizi zazi zena miekese miamila va nwa.

Zizi 47.

Konzongolo kiambizi anlangu.

Mpondo yena yayinene beni ye meta 1 mu la. Va ntu vena visi kiambalu beni ye va tueka ye va nima vena ba biangolo; yena miekese mirole miamila. *Mpolo* yilutidi mu nene ye yena mpe visi kiambalu ku ntu ye ba biangolo. Nwa wena wavindumuka wamfibila. *Ngulu amamba* imbizi yibikwanga bobo kwa babingi, nga ngulu amamba ibulu kiankaka. Tala §39. Ngulu amamba yena yayinene beni ye yilenda lembakana muntu nata: yifwanane mpolo mu ukadulu.

Kuva diena diadinene ye diena nwa wamfibila. Matolo mena mamananene ye masadila. *Nungu ye nsimu* zifwanane ye zena mpe nwa wamfibila wasadila.

Ntondia wena waula ye wavindumuka nkievo nioka. Wena mu bizinga. Miankaka mia Nzadi miena mpe.

Kingongo kiena kiakinene ye kiavindumuka fuma ye kiampebe, kiena ba biangolo.

Nkungi angandu wena waunene ye uzayakene mu diambu dia-ba biandi va nima bilandasene mu nlonga.

Nzombo yena yayinene beni, yibakwanga ku Mpumbu ye kuna banda ku Banana. Nzombo yizayakene mu diambu diafulu diandi dimosi dikavumuninanga mu sivu, bukakivindumuna ye swama mu nteke. Mu nsungi amvula yikalanga mu nlangu.

Mbizi zankaka zazingi zena mwamu Kongo ye zena nkumbu zampila mu mpila. Zankaka zamputu zazi.

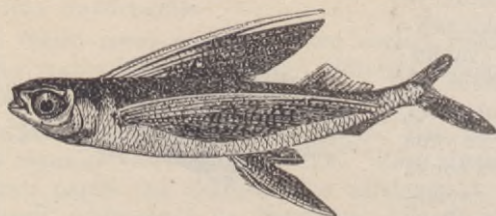
Nzonzi zamputu zena zankaka zazike kansi zankaka zazinene; zena zampembe ye va nima zamfufukutu. Zilenda bakama mu bi-azi biatezo, buzina sakana vo losila meki mau.

Mintondia miamputu mifwanane nadede ye miakisi Kongo

kansi milutidi mu nene. Milenda mpe tombuka va nseke.

Mbizi zifwanane fuma ye mpondo zena mpe ye zibakamanga zazingi va kimosi. Zankaka mpe zifwanane ye ngola ye mpelele ye zankaka.

Mbizi zitilumukanga zena mu mbu; zibikwanga bobo, kadi buzizomwanga, buna zitininanga ku luse luanlangu, ye zilenda tilumuka nseke mu diambu diamatolo mau malenda sadulwa nkievo maveve.

Zizi 48.
Mbizi yitilumukanga.

Mbizi zazingi zena mu mbu. Zankaka zazinene beni beni. Zankaka zena zangolo, ye zankaka zena nwa waula wena meno ku mbazi va lueka lueka nkievo dingwe-ngwe. Mu diau bakukitabidilanga ye vondanga mbizi yau vo bibota vo ma-

kumbi.

Mbizi zena visi biambalu va lueka lueka vena mwasi umosi wafukwa kwa kwa diansafi; visi biena biambalu.

Kanda 2. Mbizi zena visi biena nalebe-lebe.

67. Mbizi amuntu yena yayinene beni ye yidianga bantu. Mbizi zozo zena mpila zazingi ye zena mu mbu. Zau zidianga mbizi beni ye mbizi zabola ye biankaka biabingi. Nwa wena kungsi antu, ye

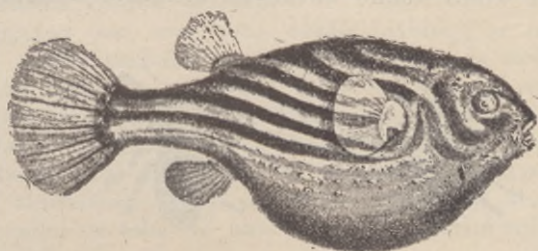
Zizi 49.
Mbizi amuntu.

miasi mintanu miansafi miena va lueka lueka; makwa mansafi kwankatu. Lukilazi kalusungamene bonso mu mbizi zankakako. Meno mena meno ye mansisi beni.

Macuda mena mampila mu mpila. Mankaka mena mamanene

beni ye mena mu mbu. Mankaka macudanga beni, bumeti simbwa. Mankaka mafwanane ye ngola mu nkadulu, kansi malutidi nafwele-fwele. Meso mena ya ntandu ye nwa kansi, ye mankaka mena lukilazi nki-evo nkila waula.

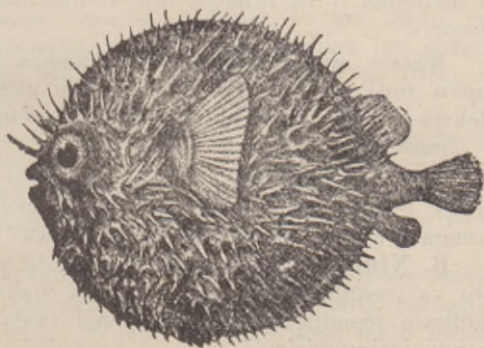
Mbizi zena visi
biena nalebe-
lebe: *miasi mi-*
ntanu miansafi mi-
ena ye mikondolo
makwa mansafi, vi-
si biena nalebe-lebe
nwa wena ku nsi.

Zizi 50.
 Mbizi zena mu Tanganika.

NDAMBU II. BIENA MADIKULU.

Biau bikondo'o visi ye biena zinitu zankabwa mu zindambu zibikwanga madikulu, ye mau mananamananga ye malu mena mamingi ye mena madikulu mamingi; mankaka makitukidi miekese ye mankaka nkieve meno. Biau kabivumunanga mu nwako, kansi mu biamiasi-miasi biena mu nkanda anitu. Toso tuena ye mboki nlu-ku avumu. Biatingi bikitukanga.

Zizi 51.

Kabu 1. BINDEKWA-NDEKWA.

Bindekwa-ndekwa bivumunanga mu bimiasi-miasi ye biena ntu umonikanga ye malu 6 ye maveve.

Kanda 1. Baniumbula.

68. Ziniumbula (tala zizi 52.) zena mu nsi zazonsono ye zile-nda toluka ye zikebwanga mu diambu dianiosi.

Ziniumbula zikondolo konzongolo kiavisi, kansi nkanda anitu wena wambalu ye usiamisanga nitu ye ukebanga biena mu ngudi. Nkanda wowo wanitu wavangwa madikulu mamingi mananamananga, ye

Kisadi.

Nsongi.

Kota diaziniumbula.

Zizi 52
Ziniumbula.

mau mavanganga nitu mu ndambu zitatu: *ntu*, *ntulu*, *vumu* vo ntu, nitu yakati, nitu yansuka.

A. Ntu wena ye meso ye nwa ye miekese.

Meso mena mpila zole. *Meso* matumonanga ibimeso-meso biabingi biabundana mu meso mole malambuka. Mankaka mena nkievo manotika 3 va ntumpa ntu. Ziniumbula zilenda tala ku ntini zazonsono.

Miekese miena mu diambu diamona bilekwa, bonso bubienina, impila mosi bonso butumwenanga mu nkanda anitu beto bantu. Bindekwa-ndekwa kabilendi mwena mu nkanda anituko, kadi ukondolo mianzi mimwenanga.

Nwa wena wangitukulu beni, ukondolo meno, kansi kumbazi anwa kwena bimalu-malu bikitukidi meno masimbulwanga ye makwenuwanga. Nwa usumikanga bionso bina diwa. Meno mampila yoyo mena 4.

B. Ntulu vo nitu yakati yena malu ye maveve. Malu mena matatu va luekalueka ye maveve 2 iva lueka lueka. Malu makabwa mu madikulu mamingi masukilanga mu nzala zole. Maveve mavangwa nkanda waluvevizia.

C. Vumu vo nitu yansuka yena mindia. Ziniumbula zankento zena ba ku nsuka kinanamene ye bimbunzungulu 2 biena nsa miangolo. Keti bwe tumonanga bututatukwanga kwa ba?

Ziniumbula zivumunanga mu *bimiasi-miasi* vo bimianzi-mianzi biena mu nitu yayonsono. Zau zivumunanga, buzifungananga ye nanunanga vumu.

Ningu mianiumbula mitukanga mu maveve, buzetimo vevila.

Ntima wena kansi mpila ankaka, ye ngiendolo amenga kayena nadedeko. Menga makondolo ntinta.

Ziniumbula zilosilanga *meki* mu *bibabila* makitukanga nkievo biapiatu bikondolo meso ye malu. Biau biyundulwanga kwa ziniumbula ye bidianga beni; lumbu biafiuma mboki bina kituka *nzaxu* ye ka-

bina vutuka diako, kansi bieti kukizina ye leka, nate ye bimeni kituka niumbula zayela, buna bieti yubula nkanda wankulu ye ziniumbula zina vika ye kazina vutuka kulako.

Ziniumbula zitunganga nzo mosi yena babila biabingi, ye momo mwena ngudi ye nkama zankaka zambakala ye mafunda mabiasadi, iziniumbula zazike zankento zilembana losila meki, kansi zena ba. Zambakala zikondolo ba ye zilutidi fuma mu nene. Ngudi kaka inkento wayela ulosilanga meki mu babila, ye bisadi bitungangabio ye bisalanga ye biyonzikanga niosi yitukanga mu bifulu. Vo ngudi zole vo zitatu zena, buna zinwananga, nate ye yimosi yina sala, kansi mbatu wankaka una vaika ye taba ye una nata kabu diaziniumbula zina tunga nzo mwankaka.

Mafungununu mafwanane ye ziniumbula mu mpangulu anitu, kansi malutidi mu nene. *Fungununu diampembe* diena diadinene ye diena diampiuki vantandu avumu ye ntulu, kansi diena diampembe mu ntu ye kansi antulu ye va tueka tuavumu.

Fungununu diampiuki diena diampiuki diadionsono ye diadinene. *Fungununu diadike* diena diadike, ye va ntulu ye ndambu avumu diendambwaki fuma, mankaka mampiuki. *Fungununu diawandu* dikalanga mu wandu beni. Vumu kiamvimba kiena kiambwaki ye mika miamike. Ntulu yena yandombe.

Mafungununu matunganga mu miasi miaminti ye mu ntoto; mena maveve maia bonso ziniumbula, kansi kamatunganga nzo zazine ne vakimosiko. Vumu biena biabinene ye mika miena va tueka ye va ntulu.

Mfingi-mfingi vo mvimvi yizayakene beni, kadi yitunganga binzo-nzo biandi bianteke. Momo mwena babila mpe. Zimfingi-mfingi zena zampiuki kansi va malu ye va vumu vavembukila. Vananame ne vumu ye ntulu vena vaninga beni. Ba kiena nsa beni, kiena ku nsuka avumu.

Mfumbu zena zazinene fuma ye nganzi zazingi. *Mfumbu ambwa* yena yambwaki ku nsuka, maveve menandombe yalezima, meno mangolo ye ba kiansa beni kiena. Mfumbu yankaka yena malu mama la ye miekese, miamirene ye yena yampiuki. Yankaka yena masona manpembe va malu ye va miekese ye ba kiena kiakila beni, ye ntu ye ntulu biena biambwaki yandombe. Vumu biau bikondolomika, ye maveve malezimanga.

Mangungu malenda luta mfimbu mu nene ye mu nsa. Dingungu diadinene diena mpoka zole mu ntu. Ntulu ye malu biena ninta yakiengwa, kansi sona diandombe diena va ntulu. Vumu kiena kiandombe beni ye nalengwa-lengwa ye nkievo ba biole ku nsuka. Dingungu diankaka diena diampiuki mwamonsono ye ba kimosi. Vananame ne vumu vena vaininga ye vavala beni. Vumu kiena nalezi-lezi.

Mantumbu mafwanane ye mangungu, kansi malutidi kala mfumfukutu.

Binonia bikondolo ba, kansi bitulanga nsa miau, bubitatikanga mu meno mau. Biau bikabane mu ndambu tatu: biankento, biambakala, biabisadi. Biau bitondanga biena nazeke-zeke, kansi bidianga bionso bionso mpe. Nzo zau zena zampila mu mpila. Zankaka zitungwanga kungsi antoto, zankaka mu minti vo va ntoto. Binonia biena nduka zazingi, kadi bitunganga zinzila ye binwananga mu nduenga beni ye bisalanga mpe. Biambakala ye biankento bimenanga maveve, kansi bisadi kabiena biankentoko vo biambakalako ye bisalanga kaka. Binonia biena biandombe. *Fwila* zena zambwaki fuma ye nganzi zazingi; nsa miena ngolo beni. *Mantentomo* mena mambwaki mpe, kansi mamanene beni ye mbidi ansa. *Bansalafu* balutidi mu ngolo ye bazietanga ye nwanisanga binonia biankaka beni. Balenda yonda bana bansusu ye nioka mpe, bubakwizanga mu makabu. Bisadi biau biena mpe ye binwani biena meno mamanene bibatabidilanga bayau, bubavutuka ku nsi au ye bindekna-ndekwa bibabeki. *Mafundu nsakila* mena mandombe mamanene, kansi kamenani nganzi beniko. *Nsongunia* zena zazike zambwaki zitunganga mu ntoto ye zifwanane beni ye binonia biambwaki kuna Mputu.

Ziniumbula ye biankaka mu kanda diadi *bikitukanga nadede ye biena nwa ufibulwanga*, kansi meno matatukulwanga; maveve maia, mole mamanene, mole mamake.

Kanda 2. Biena maveve 2.

69. Mbu zena nwa ufibulwanga, kansi zena mpe nkievo nsende zizokwanga mu nitu ye koba kiabanda kiena nkievo mwanzi waula usumukunwanga menga. Mbu zankento kaka zisumikanga menga, zambakala zisumikanga nlangu abititi ye binti-nti. Meki malosulwanga mu nlangu ye makitukanga bimpiatu bikalanga mpe mu nlangu. Bubimeni yela, buna mbu zina vaika. Mbu zankaka zazila beni, zankaka zandombe, zankaka zamfumfukutu ye zankaka zena masona va malu. Mbu zena maveve mole kaka.

Nianzi zena mu nsi zazonsono ye zilosilanga meki mau vena mvindu, ivana vakalanga bimpiatu biau mpe. *Kangala* inianzi yilosilanga meki mu mbizi, mau makitukanga ntunga zidianga mbizi nswalu. Nianzi zankaka zena zilosilanga meki mau mu bibulu ye mputa.

Nianzi zena maveve mole ye zikondolo ba. Nwa ulenda fungana ye ufibulwanga.

Mavekwa mampofu malutidi kangala mu nene. Mankaka mena mamfumfukutu ye mankaka mena nalezi-lezi ye masona.

Madongula mazanzalanga mena mu mimvwatu ye mena mambwaki fuma; makondolo maveve, ye malu mau ku taku mena mamala madomuzukulwanga. Mau mafibanga menga mu bantu. *Madongula* mena va ntoto mazayakene beni. Mau makotanga mu nitu ye mabutanga nenga miau momo. Bumimeni yela ye kituka madongula,

mboki mavaikanga. Madongula mankaka mena mpe bonso madongula mambwa.

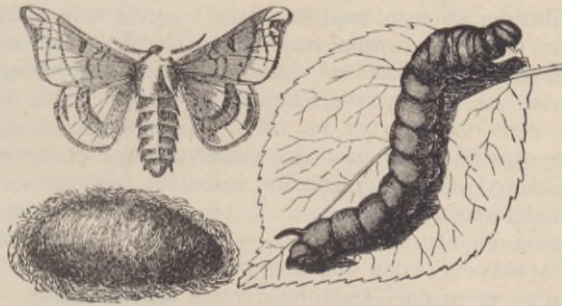
Biena maveve mole *bikitukanga nadede, biena nwa usumukunwanga; maveve mole.*

Kanda 3. Tumbembila.

70. Tumbembila (tala zizi 53) tuakabwa mu ndambu zolo: *tumbembila tuafuku ye tumbembila tuamwini*. Tumbembila tutilumukanga mu fuku tuena bimika-mika ye tuena nkievo mfumfuta zazingi mu maveve. Miekese miau miena bimika-mika mpe, ye vumu kienakia-kinene.

Tumbembila tutilumukanga mu mwini tulutidi mu ntoko ye miekese miena navele-vele, bimika-mika mu nitu biena kansi kabiabi-ngiko.

Tumbembila tuenameso mavindumuka. Mu nwa mwena nkievo mbodo usumukunwanga niosi mu bifulu vo nlangu vo biankaka. Mbodo buulembolo sadulwa, buna uzingwanga. Malu mena ma6. Maveve mena ma 4 mafukwa mabala mamake bonso mfumfuta.

Zizi 53.
Lumbembila luasiliki.

Vantandu amaveve vena ntinta zazingi ye ntoko beni ye masona mamingi kansi kansi kakwenani ntoko beniko.

Tumbembila tulosilanga meki makitukanga *mafundi*. Mau mena ntinta zampila mu mpila ye ntoko mpe; mankaka mena mpe mpoka. Mafundi madianga makaya maminti beni. Mboki mau makitukanga *kinsi amazi* vo *kintiku* vo biankaka bilembolo dia ye zieta. Lumbu biankaka mboki lumbembila luamana yela ye luna vaika.

Tumbembila tuasiliki (tala zizi 53) itumbembila tuafuku ye tuena tuatoluka ye tubutuswanga beni muna Eulopa ye Asia. Tubutuswanga, kadi mafundi bumana kituka kinsi amazi, buna mateka kukizinga beni mu mfishu wena funda diameta mu la, intambu-ntambu. Mu ngudi mwena kinsi amazi. Tala mu zizi ku lumoso. Ntambu-ntambu miomio miyonzukwanga ye mitulwanga mu nlangu atia, ye maka mena mu siliki mana nienga, mboki siliki una zingumunwa. Mfishu wowo wena ngolo zazingi ye ubwangwanga nlele miantoko ye miantalu ye miangolo.

Mimfwa nkabu mimonikanga mpe mu mafuka miau miena miamike beni. Mafundi mamimfwa nkabu madianga nlele ye lekwabi-ankaka beni.

Tumbembila tuankaka tuafuku tuena tuatunene ye tulenda kala desimeta ye ndambu mu sadila mu maveve. Tuankaka tuena tuampembe, kansi tuau tulutidi kala tuandombe ye tuamfumfukutu.

Tumbembila tuamwini tuena tuatuingi tuampila mu mpila ye tuena ntoko zazingi. Lumbembila luankelele luena lualunene ye ntoko zazingi ye mantona-mantona.

Tumbembila tukitukanga nadede, tuena maveve ma 4 mafukwa mfumfuta zambalu.

Kanda 4. Mbungu zamputu.

Mbungu zamputu zena zabiza ye zantoko. Mbungu yaNgolia yilutidi mbungu zazo mu nene ye yiviokele bindekwa-ndekwa biabio mu nene. Yau yena mu Kongo kansi mu ntini yaKasai; yibikwanga mbungu yaNgolia mu diambu dianene kwakwingi bonso Ngolia. Yau yena 10 diasentimeta mu la ye sentimeta 5 mu sadila. Mpoka zole zena va ntu, ye va ntulu vena mintalazi miampembe, nga nitu yayonsono yena mbwaki yandombe, ye maveve mena nalengi-lengi. Mbungu zamputu nkumbu ambungu zazonsono mwamu Kongo. Zankaka zazinene zena sentimeta 6 mu la; zena zankunzu yandombe, kansi va ntu vavembokele, ye va ntulu vena mintalazi 5 miampembe. Va maveve vena masona mamingi mampembe. Mpoka zole zena va meso, ye yimosi ku mbulu yena mavala mole.

Mbungu zankaka zena zankento ye kazenani mpokako. Mbungu zankaka zazinene fuma ye zankaka zazike; zankaka zena mintalazi ye zankaka masona; mpoka zena zambwaki.

Zimbumbu: *Mbumbu anzeki* yena yayinene; yena sentimeta 7 mu la. Kayenani mpokako, kansi va laka vena nsende. Meno mena mangolo beni. Miekese miandi miena miamila beni, milenda kala sentimeta 17 mu la. Ntu wena wandombe yalezima, maveve mena mampembe, kansi va lueka lueka vena sona diampiki. Mbungu anzeki yifusanga nti miaminene mu mfinda. *Mbumbu anti* yena yayinene fuma; yena mpe nsende va laka ye miekese miamila fuma; yena yandombe yamfumfukutu. *Mbumbu anxo* yena yayizio ye yizolanga beni fusa minti mu nzo. Maveve mena mpiuki yalezima. Fintu-ntu fiena fiainene ye fiavindumuka.

Mbumbu adinu yena yayinene ye yizayakene mu meno mandi mamanene mafwanane ye dinu diankala; mbumbu adinu yena yampiki yalezima ye yena nakokoto beni. Yau yifusanga minti mpe. *Mbumbu adinu yambwaki* yilutidi mu la ye kayenani yasadila beniko. Maveve ye ntulu biena biambwaki. Ntu kaka wena wampiki. Miekese miena miamila. *Mbumbu yamfumfukutu* yena yayizio beni, kansi yena miekese miamila beni ye yena nsende zazike mu laka. Yau ye-

na yamfufukutu ye masona mampembe. *Mbumbu yambwaki* yena yizio bonso mbumbu yamfufukutu, kansi yena yambwaki ye mintalazi miankunzu. *Mbumbu yampiuki* yena yizio mpe, yena yampiuki kausi mu maveve mwena mintalazi mirole miambwaki miena miakambama. Mbumbu yampiuki yifwanane beni ye nkengia anakakala yena mu wandu, kansi mbumbu yampiuki yena miekese miamila.

Nzau aba yena yayinene, yena sentimeta 6 mu la. Nzau aba yena yampiuki mu nitu yamvimba ye yena nakokoto beni, yikondolo mika. Va ntu vena mpoka yimosi. Nzau aba yikalanga mu maba.

Ngokoso yifwanane beni ye nzau aba, kansi yikondolo mpoka; yena yampiuki yalezima: *Ngokoso atuci* yena yayinene mpe ye yikondolo mpoka, kansi ntu wena wayalumuka ye ufwanane beni ye nsengo mu nkadulu, kadi mu ntu ye mu malu mutimunwanga munto to ye mu tui. Moko mena mpe masadila.

Kinkokoso vo *kinkokoto* kiena kiakizio fuma ye kikalanga beni mu maba kiena kiampiuki. Mu maveve ye mu ntulu mwena miamvu. Ntu wena wayalumuka mpe. *Kinkokoso kiambodo* kizayakene mu diambu diambodo wena ku ntu. Va ntulu ye va maveve vena mpe mintalazi miankaka miambwaki.

Nkoko zatuvi zena zazingi ye kazazinene beniko; zankaka zena zandombe, zankaka zampiuki yalezima mu nitu yamvimba, zankaka zankunzu yalezima va ntu ye va ntulu, ye va maveve vena yampiuki. Ntu miao mifwanane beni ye nsengo; mu miao mitimunwanga mu tui tuabibulu ye tuabantu.

Bimalu: *Kimalu kiadinu* kiena kiakinene fuma ye kiyungusanga mu ntinu mu baka bindekwa-ndekwabiandi. Nwa andi ufwanane ye dinu diakala. Meso mamanene malezima mena. Nitu yayongono yampiuki yalezima yena nakekete beni. Kimalu kiankaka kiampiuki, kansi mu maveve mwena mintalazi. Ntu ye ntulu kabiabineneko. Miekese miandi miamila. Bimalu biankaka bikondolo dinu bikalanga mu zinzo; biena biampila mu mpila. Biankaka biena mintalazi miambwaki va mbela maveve. *Kimalu kitimanga* kifwanane beni ye bimalu biankaka, kansi moko mandi mena mpila yankaka, mafwanane ye malu mankoko zatuvi, kadi matimunwanga mu ntoto. Nitu yena yampiuki yalezima, kansi mu maveve matendwa mintalazi.

Nkengi anakakala (vo makuzu) yizayakene, kadi yena mu wandu beni, bufulanga; yena yampiuki, ye mintalazi mirole miasadila miambwaki miena mu maveve.

(Bindekwa biankaka biabingi biena mu kanda diadi, kansi kabizayakene nkumbuko.)

Mpese yanlangu yena yayinene ye yifwanane fuma ye mpese zankaka, kansi yivwilu mu kanda diadi, kadi mpangulu andi mpila ankaka. Yena yampiuki ye maveve mandi mantandu mena mambalu. Mpese yanlangu yikalanga mu nlangu mukadiminanga ntiru; yidiwanga mpe. *Ngangadi* yena mpe mu nlangu ye yena yampiuki. Malu mena ku taku ye mena bimika-mika, kadi matelwanga minga.

Moko mena mampiuki. *Nkengi anzele* yena yayizio ye yikalanga mu nlangu mpe; yena beni va luse luanlangu vabakutakananga mu ta minga ye sakana. Zau zena zampiuki, kungsi kuvembokele fiuma.

Kinganga kiena kiavindumuka ye kiankobo, kiena ntinta ya-kiengwa. Kifwanane fiuma ye nkozi zankaka zatuvi mu lunitu. Moko mena masadila ye matimunwanga.

Kanda diambungu zamputu: *zikitukanga nadede; nwa wena meno mangolo matatukulwanga; maveve 4, mole matilumunanga mena kungsi, mole mamfukila mena mambalu malembolo tilumunwanga.*

Kanda 5. Makonko.

72. Makonko: *Mpumbu* zena zazinene ye zikalanga beni mu mankondo ye mu titi, zizayakene mu maveve mantandu mena namanga-manga, va ntulu vena nlonga wampembe; maveve mena kungsi mambwaki fiuma. Mu ntu mwena mintalazi miandombe. *Nakawa* wena wankunzu; maveve mena mambwaki ye masona mamingi mampiuki. Va ntulu vena nsende zambwaki mpe. *Mbwila* imakonko makwiza bwilanga nsi mu makabu. Mau mena namanga-manga mu maveve; mu ntu ye mu ntulu kamwenani mintalazi vo nsendeko, kansi ntulu yena yambwaki fiuma. *Lombo diamanga-manga* diena diadinene bonso makonko mankaka. Diau diena diankunzu yandombe, kansi maveve mena kungsi mena mambwaki beni ye masona mamingi mandombe. Vumu kiena kiandombe ye tukongolo tuambwaki ye tuzungangakio. *Lombo diankaka* diena diandombe beni; maveve mena mambwaki makondolo masona, kansi mena mampiuki va mbela mbela. *Makonko mangumba* mena mamake beni; mabikwanga mangumba, kadi, malu mafwanane ye ngumba zangumba mu masona; mau madiwanga mpe.

Nsangala yandombe yena yandombe yifwanane ye makonko mu nkadulu; yibikwanga mpe konko diamfinda vo mundwa fuma. Mu vumu mwena nkievo nkila. *Nsangala yampembe* yena yavembuka beni ye masona mamazio mandombe mu maveve mu mbela mbelaye masona mankaka mamazio mambwaki mantoko. Mu vumu mwena mpe nkievo nkila. *Nsangala yayi kayimonikanga beniko.*

Kinsi-amazi kifwanane ye makonko, kansi miekese miao milutidi fwanana ye zimpoka. Biankaka bianku inzu ye biankaka biabine-ne, kansi bilutidi kala biabizio. Biabinene bibikwanga mpe *tawata.*

Madoda kome mena mpila zazingi mu nsi. Mau mazayakene mu moko mau mena nsende mabakulwanga bindekwa-ndekwa. Mau mena nganzi beni ye mabakanga bionso bionso. Ntu wena waunene fiuma ye meso n.pe. Mankaka mena mbidi ala, mena 10 diasentimeta; mankaka mankunzu ye mankaka mena naviu; mankaka namanga-manga fiuma mu maveve. Mu nsi zankaka mabikwanga nzenze yisambilanga mu diambu diamoko mau mabazangulanga nkievo mu sambila. Mankaka mena mangitukulu beni nkievo makaya mayuma, ye

va ntete muntu kaledi mona vo ilekwa kiavumunako. Ibobo mavangulwa, kamidi monika, bumana baka bindekwa-ndekwa biau. Manakaka mena malu mamala beni ye nitu yakinga beni bonso mfishu; mankaka mpe kamenani maveveko.

Nzenze: *Nzenze yayinene* vo nzenze amazi yizayakene, kadi yitondwanga mu diwa. Yau yena mu ntoto ye yininganga beni mu mpimpa; yau yamfufukutu. Mu malu mena ku taku kadomukinanga bonso makonko. *Kinzenze-nzenze* kienampe mu ntoto ye kungsi amakaya mu mfinda ye kininganga mpe mu mpimpa. Kiena kiampiuki.

Nzenze ambangala (vo mwana mvula) yena mu minti. Lunitu luandi lufwanane ye nkanda aminti, kansi maveve mena kungsi mena mampiuki ye nalengi-lengi bonso nlele. Nzenze ambangala yena ningu wangolo beni ye uwakananga mu mafuku ye mu mwini mpe.

Mpese: Mpese zikalanga mu zinzo mwena madia; zena zamfufukutu ye zabetama beni, kidi zalenda kota monso monso. *Mpese yampembe* yifwanane ye yankaka, kansi yena yampembe beni ye tutu yimonikanga. Mpese yambwaki yena yayike yambwaki; yilenda tatika bantu, bubeti leka.

Kanda diamakonko: *kamakitukanga nadedeko; nwa wena meno matatukubwanga; maveve 4, mole mamfukila, mole mantilumukina.*

Kanda 6. Tumpungu-mpungu.

73. Tumpungu-mpungu tuena maveve 4 matilumukunwanga; mamfukila kamenaniko. Malu mena ma6. Ntu wena waunene fuma ye meso mena mamanene. Vumu kiena kiakila ye kianinga beni. Tumpungu-mpungu tukalanga beni vena nlangu yabatulanga meki, mau makitukanga bana bakondolo maveve ye bana mu nlangu ye bavumuninga mu mpila nsafi yena ku taku. Mboki maveve mana mena ye beka tumpungu-mpungu. Tuau tuadianga bindekwa-ndekwa biankaka.

Tumpungu-mpungu tuankaka tuena tuamfufukutu, tuankaka tuambwaki ye tuandombe. Tuankaka tuena mpe tuatunene, kansi tuatuingi tutuke mpe.

Banselele bavwilu mu kanda diadi mpe. Bakutu kala mu kanda dimosi ye binonia, kansi kabafwanane ye binonia nadedeko. Banselele batunganga mu ntoto ye nzo za imbambila vo sama. Momo mwena bakento balosilanga meki kaka ye balembolo zieta, mboki bambakala bana bakondolo maveve va kintete, kans. mboki banamo baka ye intumbu tilumuka. Babikwanga binsala vo tunsuwa. Kansi mpila zole zankaka zena izabakento balembana losila meki, kansi sala basalanga. Bankaka babikwanga bisadi ye bankaka ibinwani. Binwani biena ntu waunene ye meno mangolo mantabidila bisadi, bubizietanga. Bisadi biena biabizio ye biabinene ye kabiena ye meno mangolo beniko. Banselele babambanga nzila zau ye bana ndue-

nga beni. Badianga biampila mu mpila. *Mbolo-ntoto* zifwanane beni ye banselele. Zau ziluta dianga minti.

Tumpungu-mpungu *tulenda kituka nadede; tuena meno mantatikila; maveve 4 maluviziza mena binianzi-mianzi.*

Kanda 7. Binsunsu.

74. Kinsunsu kizayakene mu diambu diansudi andi yayingi. Kiena mpe maveve mamfukila. Kikalanga mu makaya ye kiena kiankunzu.

Kinsekwa kikondolo maveve; kiena mfuku beni ye kilutididya bantu, bubeti leka; kiena kiambwaki. Binsekwa bitondanga mvindu.

Nginia vo *nianzi* vo *nkosi* zena mpila zazingi; zau zikondolo maveve. Mpila zazingi zidianga bantu. Zankaka mu nsuki, zankaka mu mimwatu. Zena mwamu nsi zena zampiuki, kansi kuna Mputu zena zampembe. Zankaka zena mu bibulu ye zinuni. Zena mu zinsusu zibikwanga *mabodia* vo *makasa*. Meki manianzi mabikwanga *nenga*.

Nginia zamakaya zena va makaya; zankaka zampembe, zankaka zambwaki ye zamfufukutu. Vo zena zazingi, *finti-nti* filenda fwa. *Mfubila* ifindekwa-ndekwa filenda funana beni va nti mpe. Bana bau bafukwa kwa mafufufulu.

Kintubila kiena kiakizio kiyungusangu ntinu va ntandu anlangu; kiena malu mamala.

Kanda dibinsunsu kabikitukanga nadedeko; nwa wena wansumikina.

Lukabulu luabindekwa-ndekwa.

A. BIKITUKILANGA NADEDE.

a. Nwa wamfubila.

1. **Baniumbula:** maveve 4 mena luveziza.

2. **Biena maveve 2.**

3. **Tumbembila:** maveve ma 4 mafukwa kwa mfumfuta zambalu.

b. Nwa wantatikila.

4. **Zimbungu:** maveve mamfukila ye mantilumukina.

B. BILEMBOLO KITUKA NADEDE.

a. Nwa wantatikila.

5. **Tumpungu-mpungu;** maveve mafwanakene; mena bimianzi-mianzi.

6. **Makonko:** mena maveve mamfukila ye mantilumukina.

b. Nwa wamfubila.

7. **Binsunsu.**

Mwalala ulenda tangwa mu kabu diadi; wena wambwaki fiu-
ma ye wena malu mamingi ye udianga bindekwa-ndekwa; ukalanga
kushi amutadi vo titi vo nti. Keti ulenda ta mpe, nkianguu utinwa-
nga beni.

Ngongolo zena mpila zazingi; zena mpe malu mamingi beni.
Zankaka zandombe, zankaka zambwaki, zankaka zena masona, zanka-
ka mika evo nsende. Zikalanga uuu mfinda.

Kabu 2. MASANGUBUDI.

*Mau mavumuninanga mpe mu miasi; ntu wabundwa ye ntulu ye
kaulendi kibako, malu mena 8; mavere mwankatu.*

Kanda 1. Sangubudi.

75. Masangubudi mena mamingi mampila mu mpila; malutidi mu
nene mabikwanga masangubudi manuni, kadi walenda baka binuni-
nuni. Mau matunganga ntambu miena ngo-
lo zazingi. Mankaka makondolo mika mu
malu, kansi mankaka mena mika. *Mabubi*
ye mangungungu mena mpe maranene;
mankaka mena mika miamingi mu malu.
Mau kamatunganga ntambuko. Mau ma-
bakanga ye madianga mpese ye biankaka.
Sangubudi nkumbu amasangubudi man-
kaka mamonsono. Mau mena mpila zazi-
ngi beni. Mankaka mamane, mankaka
mamazio beni; mankaka mandombe, ma-
nkaka mamfumukutu ye mantona-mantona;
mankaka mankuzu mpe. Buna mena
matunganga ntambu mibakulwanga binde-
kwa-ndekwa. Nzambi inkumbu asangubudi diadizio diena mu bala
nkievo mfulututu. Bala diodio diena nsende. Nzambi yitunganga mpe
ntambu.

Zizi 53.
Sangubudi.

Masangubudi makabwa mu ndambu zole; ntulu ye vumu. Ntu
unapamene ye ntulu mu ndambu mosi. Va ntu vena meso. Mieke-
se mwankatu, kadi miau mikitukidi nkievo mpaku. Zau zibikwanga
mpaku zansa, kadi mu mpaku mwena mwasi uvaikanga nsa mitu-
kanga mu bimbungungulu biansa. Mu nsa miomio muvondulwanga
bindekwa-ndekwa. Va ntu vena mpe meno mole mangolo. Meso me-
na 8; mena nkievo manotika. Va ntulu vena mpe 8 diauulu.

Vumu kiena kiamvumba ye kakiena madikuluko. Vumu biamas-
angubudi mankaka biena biavindumuka, kansi biankaka biabila ye
biafietama. Ku taku kwena bimbungungulu bi6 biantambu-ntambu
mitungulwanga ntambu. Mu ntambu mubakulwanga nzanzi ye bia-
nkaka. Mu ntambu-ntambu miomio mitungulwanga nzo zau ye nzo

zabana zinatwanga kungsi avumu, nate ye baa yela. Buna bau intumbu vaika ye mwanganga mwamonsono.

Masangubudi mena vumu bikondolo madikulu ye mena bimbunzungulu biantambu-ntambu.

Kanda 2. Nkutu.

76. Nkutu zena zamfufukutu ye zandombe. Zau zifwanane ye masangubudi, kansi vumu biena madikulu, ye ku taku kwena nkila wena ba kiena nkievo luvaku. Kiau kitelwanga ye kiena nsa beni, kadi kivondulwanga bindekwa-ndekwa. Nsa miomio miena yama kwa bantu mpe. Meno mena mamanene ye mafwanane ye meno mankaka. Nkutu kazitunganga ntambuko, ye nsamiau miena mu nkila, kamu menoko.

Nkutu zena vumu kiena madikulu.

Kanda 3. Zinkuva.

77. Nkuva vo nkuba. Zinkuva zankento zinanamananga mu nsu-zi abantu vo mu bibulu mu diambu diasumika menga. Buzimeni yukuta ziyelanga ye zikalanga zazinene. Zankaka zandombe bonso zambwa, zankaka zena mantona-mantona bonso zampakasa.

Bulu bialengwa bikotanga mu nitu bonso madongula ye bitukisanga bilengwa. Biau bitondanga mvindu. Biena biabizio beni ye kabilenditoma monika mu mesoko. Tala mu zizi, bonso bubiena, bubiamana nenuvuswa beni.

Biankaka biena biabizio bilembolo monika, biena mpe mu mfumfuta zamasangu ye mfumfuta zankaka.

Zinkuva zena vumu kikondolo madikulu. Biankaka bilembolo monika. Bialengwa kabivumunangako.

Zizi 54.
Bulu kialengwa.

Kabu 1. MINSALA.

Bulu biamadikulu bivumunanga mu vsa-fi ye biena malu mamingi.

Kanda 3. Minsala.

78. Nkala zena nkila wauzio wakotama kungsi avumu. Ntu yifwanane ye nsengo mu nkadulu. Nkala zena ntima mpe, kansi zikwendilanga lubanzi-lubanzi; zikalanga mu nlangu. Malu mena 10, matanu lueka, matanu lueka; kansi mamole mena ku ntu mena nkievo meno, kadi masimbudulwa ye matatukulwanga mpe, ibila kimabikulwanga meno mankala. Nitu yenyambalu ye nakekete fuma. Nka-

la zena zamfumfukutu ye zandombe ye zambwaki. Zankaka zikalanga beni va nsi.

Nsala miamputu mifwanane ye nsala miakisi mwamu nsi. Nkanda anitu wena nakekete bonso mu nkila, ye wena mpe meno mole mangolo. Nitu yakabwa mu ndambu zole; nitu ye nkila. Ntu ye ntulu ye vumu biena va kimosi bonso mu nkala, kansi nkila wena walambuka ye kawakotamako. Va ntu wena miekese ye meso ye nwa. Miekese miena 4, mirole miamila, mirole miamikufi; meso mena mole. Nwa ufwanane ye nwa abindekwa-ndekwa, kadi wena koba bisambanu. Minsala midianga bindekwa-ndeka biavumuna biena mu nlangu. Malu mena 10, mole mena ku ntu mabikwanga meno mansala masimbulwanga ye mabakulwanga dia kwau; mau mena mpe mantabidila. Nkila wena waula wansadila ye wena bimalu-malu. Ku nsuka kwena luveve. Kansi ankila kunatunwanga meki, nate ye mana tetwa. Mu nkila mudiatilanga nsala, kansi ingiendolo yamani-manima kaka.

Nsala ye biankaka mu kanda diadi biena menga mampembe ye bivumuninanga mu nsafi zena kansi anima.

Nsala miamputu mifwanane ye usala miankaka mu nkadulu, kansi miena miaminene beni; mikalanga mu mbu kaka.

Minsala miena nitu yena nakekete ye malu 5 lueka lueka.

Kanda 2. Matebo.

79. Matebo mena mamazio mambwaki ye makondolo nitu yena nakekete. Malu mena 7 lueka lueka ye makondolo meno bonso mu nkala ye nsala.

NDAMBU III. ZINSALU.

Kabu 1. NSALU.

80. Nsalu zikondolo malu, kansi zena bimika-mika biasiamabisadulwanga mu nionguta. Meso mwankatu. Nsalu zidianga ntoto ye titi ye biankaka biamana bola; zau zisalanga salu kiakinene mu ntoto mu diambu dianzila zau zibakwendilanga, kadi mu diambu dio dio mianzi mianti ye mianzi miambongo zankunzu milenda luta kota mu ntoto ye sumika madia.

Nsalu zampila mu mpila zena; zankaka zazine, zankaka mu ntoto zikalanga, kansi zankaka mu nlangu, zankaka mu nienge zibikwanga nsalu zanienge.

Nsalu zena zavindumuka; zena madikulu; zena bimika-mika bikwendulwanga.

Kabu 2. MINTUDIA.

81. Muntudia (tala zizi 55) wena nituyena nazebe-zebe ye ye-

na nanu beni, kansi ukondolo malu. Buwena mu nlangu, utanga mingga. kansi ukwendilanga mpe bonso bimpiatu biankaka, kadi mbatu

Zizi 55.
Muntudia.

ufungananga mu nitu, mbatu unanukanga. Ku ntu ye ku taku kwena miasi miamfibila mifibanga ye simbanga vaketi kwendila. Mwasi wau-nene (a). wena ku taka, wankaka wauzio (c) wena ku ntu. Momo mwena mpe nwa. Mu nwa mwena meno vo fi-fini bitatu (d) biena meno bonso mu dingwengwe. Mu meno momo kaluekanga bimbizi-mbizi ye mataka-ngola ye biankaka ye mboki kasumikanga menga mau. Bukasumikanga, ufungananga. Muntudia uvumuninanga mu nkanda anitu; ulosilanga meki mamazio beni. Mintudia miankaka kami-ena saluko, kansi umosi usadulwanga mu sumika bantu, bonso busumukunwanga mwamu nsi, vo menga meti tatika.

Mintudia miena nitu yena madikulu ye mena miasi miamfibila misaduhwanga mu ndiatulu andi.

Kabu 3. NSIETE.

82. Nsiete miena mu ndia miabantu; mifwanane ye nsalu mu nkadulu, kansi kami-ena malu vo mikako; miankaka miena miamizio, kansi miankaka miaminene mikwamisanga bantu. Miamizio miena ku funi mibikwanga nsiete mifuni; miena nave.

Nsiete miamenga miena mianzio ye miena mu menga. Mbatu milenda vaika mu masuba ye miyamisanga beni. Miankaka miena mu nitu mu nsuni ye milenda kala miamila beni. Mwamu nsi miena miamingi beni mu bantu miampila mu mpila. Milenda bedisa muntu bela kwangolo ye kwamfwilu. Mitukisanga mputa zazingi zilembolo niaka. Mu nlangu wambi ye wena nadingi-dingi ye nlangu wena nteke ukalanga mpe meki mabinsiete-nsiete biankaka bikotanga mu nitu. Biankaka bikotanga mpe mu vumu ye mu nsuni ye bitatikisanga biela. Biankaka bikalanga mu malanga ye mu toso.

Nkuva zambizi zikalanga mu mbizi zanlangu ye mu nsala ye mu biankaka; zena mpe zambi beni, vo zina kota zavumuna mu nitu amuntu.

Mandusu mankaka makalanga mu zingulu mau malenda kota mu vumu, vo mbizi kazina lambwa nadedeko. Vo mana kota mu vumu kiamuntu, buna mana funana beni. Mbatu malenda kala makumi mabiazzi mu nitu amuntu, kansi buna muntu sika fwa. Mau mpe matatikisanga biela beni ye mabedisanga bela kwamfwilu vo mana nieka beni.

Biabi biabionsono biena biavindumuka ye bikondolo madikulu.

Kabu 4. NIOKA ZAVUMU.

83. Nioka zavumu zena zansisi beni ye zikalanga mu nitu amuntu ye mu mameme ye mu bibulu biankaka. Nioka zavumu zankaka zilenda kala 9 diameta; zankaka zena mu vumu biamameme zilenda kala 60 mameta mu la. Meki mau makitukanga mandusu mena beni mu zingulu, mpuku ye mbizi zaulangu. Nioka zazi zena mu vumu ye zena zabetesama ye zena madikulu mamingi beni.

NDAMBU IV. BIENA NAZEBE-ZEBE.

Nitu yena nazebe-zebe, ye bivisi kabienaniko.

Kabu 1. MBIZI ZANTINTA.

84. Mbizi zantinta zena zanzenza beni, kadi kazifwanane ye mbizi zankaka vo bulu biankakako. Zau zena nitu yayinene yasadila ye yankobo; mu ntu mwena meso ye moko mole mamananene beni, ye mankaka malenda kala 8 mena mankufi fuma; malu mwankatu. Mu moko mubakulwanga ye simbulwanga mbizi zankaka ye bantu mpe, vo bana bwa mu nlangu. Mbizi zantinta zena zazinene ye zazizio, zena mu nlangu mu mbu ye zivumuninanga mu nsafi. Mu nitu mwena nlangu wampiuki nkievo ntinta uvaikanga, vo ntantu weti kwiza, kidi kalenda taba.

Mbizi zantinta zena ntu wena moko.

Kabu 2. NKODIA.

Nkodia zena nitu yanazebe-zebe, ye ntu wena miekese.

Kanda 1. Nkodia zena mafulu.

85. Nkodia zankwata zena va nsi vo mu nti mu mfinda vo mu nlangu. Zau zivumuninanga mu mafulu. Nitu yena nazebe-zebe beni, kansi nzo au yibikwanga kodia diena nakekete beni. Momo kakotanga, buketi tina. Va ntu yena meso mole ye miekese miena nanu beni, kadi mbatu milenda kala miamila, mbatu minanukanga ye kotanga mu nitu. Kulu kwena kansi kumosi kaka ye kwena kwanzenza; kwena nsuni ye nsuni kaka, kwena bimiasi-miasi biamfibila bifibulwanga ye simbulwanga bina bikadiatilanga. Mu nwa mwena ludimi luenya nsende zazike zivempulwanga titi ye biankaka biankunuzu bidiwanga. Mu nitu mwena ntima, mafulu, nsekinia, malanga ye ndia. Nkodia yimosi yena yambakala ye yankento. Meki mau mafwanane ye meki mabimbiti, kansi kamakitukilanga bonso meki mabimbitiko, kadi bumamana tetwa, buna bana intumbu vaika.

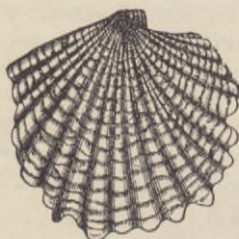
Nkodia zankaka zena zikondolo nzo, zau zena mpe nazebe-zebe ye zikokuzukanga va lubumbulu luau va nsi ye mu bititi. Meso mau mena ku ntu amiekese miau.

Kanda 2. Nkodia zena nsafi.

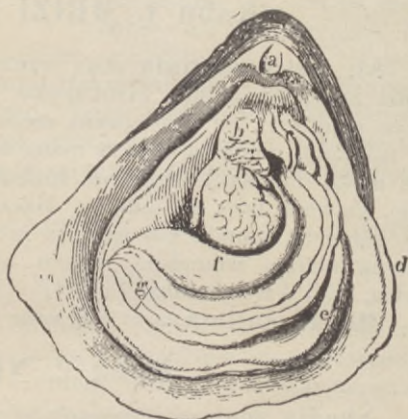
86. Nkodia zankaka zazingi zampila mu mpila zena mu nlangu ye mu mbu. Zivunuminanga mu nsafi ye zifwanane ye zozo zena mu mfinda. Kansi zazi zankaka zena zazinene beni ye zambwaki ye nti-nta zankaka zantoko. Zankaka zena nsende mpe.

Kabu 3. MPENZI.

87. Mpenzi zena nitu yena nazebe-zebe mpe, kansi zena nzo zabiza zangolo zibaswamanga. Nzo yoyo yena veso biole biadetila.

Zizi 56 a
Mpenzi yanzimbu.

Zizi. 56 b
Mpenzi yandia (Ostea.)

Mu ngudi mwena nitu yikondolo ntu, kansi nwa wena; wau wena nkievo miekese 4 miyonzukulwanga bindekwa-ndekwa mu nlangu. Meso mena mu mbela anitu.

Mpenzi zampila mu mpila zena; zankaka zandia mpe; zankaka zena ntalu beni zilenda mena nzimbu zantalu. Mpenzi zozo zibikwanga *mpenzi zanzimbu*; inzimbu zozo zivwatanga bamfumu. *Masefi* mena mamazio ye mena mintalazi, mena mampembe ye mampila mu mpila.

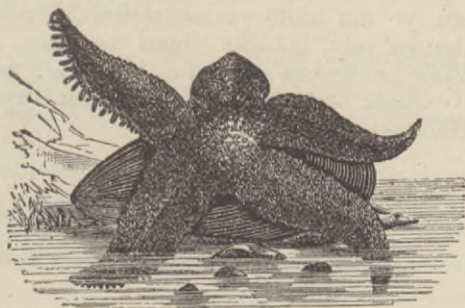
Mpenzi zena nitu yanazebe-zebe yikondolo ntu; zena veso biole biambalu.

NDAMBU V. MBWETETE ZANLANGU.

Zau zena kondo ndia ye malu mamfibila.

88. **Mbwetete zaulangu zena zabetesama ye zena moko 5** (tala zizi 57). Ku ntu amoko kwena bimeso-meso; kansi kwena bimalu-malu biamfibila ye biandiatila. Kansi mu nkati anitu mwena nwa

ulenda lambuka nkievo fimbodo-mbodo fisumikanga ye fidilanga mpenzi ye nkodia. Nitu yena nakekete fuma ye yena yandombe fuma. Mbwetete zanlangu intantu waunene kwa mpenzi zamputu zidiwanga. Bilekwa biankaka biena mpe bivwila mu kanda diadi. Biankaka biena ntoko ye nsende ye biena nlangu wansa ubasanga mu mpenzi ye biankaka biandia, kidi bialwa ye kula diwa.

Zizi 57
Mbwetete yanlangu.

NDAMBU VI. BINDEKWA-NDEKWA BIENA MIAKA.

Bikondolo kondo ndia; biena miaka.

89. Maneta ilekwa kiavumuna kikalanga mu mbu; kiena kiavindumuka ye kifwanane ye bola diabubama; mu mbela mbela mwena nkievo miaka; miena miaka mina milenda fungana ye nanuka, ingiendolo andi mu nlangu. Kunsi anitu mu kati mwena nwa wena moko 4; mau mena mpe miaka.

Mankaka mamanene ye mankaka mamazio ye mambwaki vo mamfumfukutu.

Biankaka biabingi biabizio bivwila mu kanda diadi. Biankaka bitunganga nzo zikudulwanga mvu kamvu, zau zifwanane ye nti wena mavala. Ku mbata anzo kwena kindekwa-ndekwa, ye kiau kiena nitu nkievo mpemba. Kiau kieti kula ye kula, bukifwidi, kibutidi kiankaka ku ntu, ibuna nzo zau zeti kula, nate ye zina luaka ku luse luambu. Biankaka biena biambwaki ye biena ntalu, bubisadulwanga bonso ntoko.

Spongo biangiobidila bisadilanga mindele inzo ye ntungulu abindekwa-ndekwa biampila yoyo. Miasi mieti monika mu spongo miakedi bilekwa biavumuna bibikwanga *bindekwa-ndekwa biaspongo*.

Biabi kabiena kondo ndia vo mianzi miantuku vo mengako.

Zizi 58.
Kolali.

NDAMBU VII. BILEMBOLO MONIKA.

90. Bilembolo monika biena biazi ye biazi ye biena mu nlangu ye mu ntoto ye mu mpeve. Biankaka biena nsisi, kadi bitukisanga yela, bubieka biazi ye biazi. Biabingi biena mu mfundufundu ye mwena mv'ndu; bifunanga beni ntangu kantangu.

Biabi bimonikanga kwa muntu, vo bitalwanga mu pelwa kinivisanga.

KIMFUMU KIAMINTI YE BITITI.

Minti ye bititi biena moyo bonso bibulu kansi mpila ankaka, kadi minti kamilendi kukifinka vankakako ye kanilendi voya vo mona kwamako. Nkianguu bibulu bilutidi minti ye bititi mu nduenga ye mu moyo.

Kansi minti ye bititi bubiena moyo, bana bilenda vumu ya ye dia ye nwa ye kula ye buta bana. Kansi bana biena kabifwananeko, kadi diswaswana diadinene diena vakati ye minti ye minti ye vakati ye bititi ye bititi. Makanda mena mpila mu mpila ye nkadulu zampila mu mpila bonso mu bibulu.

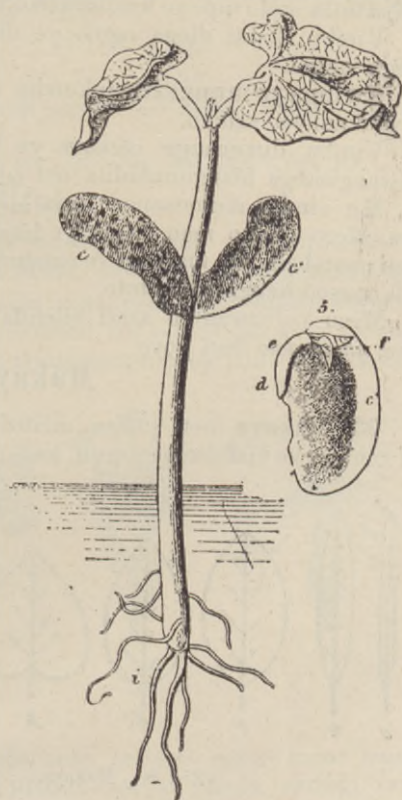
I. NITU ANTI YE TITI.

Minti ye bititi biena mpe nitu bonso bibulu kansi mpila ankaka; ye biela bianti ye bititi biena nkumbu zankaka. Nitu anti ye titi yikabane mu ndambu zole: *mianzi ye vimbu*.

Mianzi.

91. Mianzi miena kansi antoto, kansi miankaka milenda mena mu nlangu vo mu minti miankaka, bonso mianzi miaminsinga miena mu mfiada. Mianzi misimbanga nsinga, ye misumikanga ngolo zanti, kidi nsinga wakula kuzulu. Mianzi miankaka mibikwanga mianzi miampeve mitukanga mu mavalala manti ye mieti kulumuka nate ye ku ntoto, kidi mialuta yundula ye siamisa nti, bonso butneti mona mu nsanda.

Mianzi mienankievo nwa anti weti sumika ye dia bilekwa biampila mu mpila mu ntoto mu yudula nti; mu mianzi nti unwinanga nlangu mpe, kadi bimianzi mianzi biteka sumika dia kwanti, ye mboki dia

Zizi 59. Mianzi.

koko sikwa vutuka sumama mu nitu ye mwangana mu nti, bonso menga mamuntu mamwangananga mu nti mu mianzi miamenga. Menga mena mu nti mabikwanga *nlangu anti*. Nlangu anti umwangisanga dia kwanti, ye nlangu anti imoyo anti, bonso menga imoyo amuntu, kadi vo nti una luala beni, ye vo nlangu anti una vaika, buna nti una yuma ye fwa.

Mianzi misimbanga mpe nti nakekete mu ntoto, kawidi bwa ye fwa.

Mianzi miakabwa mu *mwanzi waunene*, umenanga kingongo nsi, ye *bimianzi-mianzi* bilambukanga mwamonsono mu sumika dia kwarti. Bimianzi-mianzi bitukanga mu mwanzi waunene vo mu mavala.

Mianzi miankaka mikebanga dia kumiyonzikanga, imianzi midiwanga.

Vimbu.

92. Vimbu dianti diena va ntandu antoto. Ndambu avimbu yilenda mpe kala ku nsi antoto ye yibikwanga *kolo*. Kiokio kiena kialambuka ye kiena nkievo mabala vo biubula.

Nsa bola ikolo mpe ye kamwanziko, kadi mianzi miena kungsi ansa bola.

Vimbu dianti diena ngolo ye dilenda sadulwa bonso mu mabaya vo mu nkuni.

Mwinga ye mungezila inkumbu avimbu diatiti ye kadiena ngolo ye kadiena saluko.

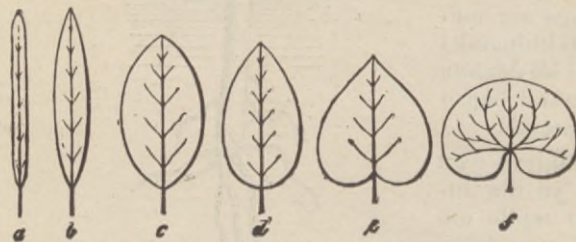
Vimbu dimenanga makaya ye bifulu bibutanga bana, ye diau dimwangisanga biangiundudila mu ndambu zazonsono zanti.

Mu vimbu mumenanga *meso* mena ku ntu vo va mbenono alukaya. Meso momo mana kula ye kituka makaya ye mavala vo bifulu. Meso mambala vo mazangi ye mankaka mabikwanga *meso mansombolo*, kadi masombanga mu ntoto.

Meso ye nzwakula zanti bilenda sekulwa mu nti ankaka ye zina mena, *insekodolo anti* yoyo.

Makaya.

93. Makaya meti sadisa mianzi mu sumika biangiundudila nti ye mafwanane ye mafulu mamuntu, kadi nti uvodilanga mpeve mu makaya.

Zizi 60. Makaya.

Mbenono amakaya yena yampila mu mpila; mbatu makaya malenda kala vani vani, mbatu mayonzakene mu lukongolo, mbatu matalane mole mole, mbatu makutakene vakimosi.

Mu nseko amakaya mwena nkadulu zampila mu mpila; mbatu malenda fwanana ye dingwengwe, mbatu makotama beni, ye lukaya lufwanane ye koko kwena nlembo, makaka mavindumuka, mankaka mena nkievo meki mu vindumuka, mankaka mafwanane ye ntima ye mankaka bonso nsekinia zamuntu.

Mianzi mianluku miamakaya miena diswaswana, bonso bwena nkadulu alukaya; mbatu mwanzi mosi waunene wena ye bimianzi-mianzi, mbatu mianzi nirole, mintatu vo mintanu nkievo minlembo miankoko, ye miao miena bimianzi-mianzi. Mianzi miami m' bikwanga mianzi mianluku. Nkati anluku wena mu kati dianti.

Luse hamakaya luena nalengwa-lengwa vo luena mika vo miaka, ye luena mfiende mfiende vo yalumuka.

Makaya mankaka makitukanga nsinga ye nsende. Nsinga misimbanga ye zinganga lekwa biankaka bonso mu mangongo, kidi makula ku zulu. Nsende kazenani salu beniko.

Mianzi ye vimbu ye makaya bisumikanga liangiundudila uti.

Zizi 61.

Makaya.

Bifulu.

94. Bifulu. Minti ye bititi biniekanga mu mingidi miena mu bana banti batukanga mu bifulu. Minti ye bititi bilenda mpe kunwa.

Mbenono abifulu yena yampila mu mpila, mbatu bifulu biena mosi mosi vani vani, mbatu biena vakimosi mu keta bonso keta diambozi, mbatu biena nsesa bonso nsesa miamasangu, mbatu biena nkila bonso nkila ambwa, mbatu biena biabingi vakimosi bonso mu mpungo anti, mbatu bifinangene beni ye fwanane ye ntu.

Fulu kiakabwa mu makaya, biambakala, biankento ye sina diafulu.

Va sina diafulu vananamene makaya ye biambakala ye biankento.

Zizi 62.

Bifulu

Makaya mafulu mena mpila zole: makaya mansi mena mankunuzu, ye makaya mafulu mena va ntandu mena ntinta zazingi zampila mu mpila.

Makaya mafulu mena mpe nkadulu zampila mu mpila; mbatu malenda fwanana nadede mu fulu kimosi, kansi mbatu diswaswana beni; mbatu makaya mafulu mafwanane ye kulunsi, mbatu bonso lum-bembila, mbatu ludimi, mbatu bonso bikoba, mbatu bonso mwasi waula.

Kiambakala kiena mu fulu kiena ye ntu wena *mfumfuta zafulu*; ntu unanamene mu *vimbu diakiambakala*.

Kiankento kiena fulu kiena mpe ntu kansi mpila ankaka, wena mika vo lenzi. Kunsi kwena *mantungununu* vo *kificani kiamwana* kina kituka mwana anti.

Zizi 63. Bifulu.

nto, buna zina badika mena nkievo bimianzi-mianzi bieti luaka ku kifwani kiamwana ye kifwani kiamwingidi, ibuna buyakula, ye mwana ntumbu badika mena ye mingidi mpe. Vo fulu kakina yakako buna kina lengila ye sotuka. *Mfumfuta* akiambakala zinatwanga kwa mpeve vo mu tumbembila ye bindekwa-ndekwa bikwizanga mu tomba madia mau bonso niosi. Ibila kienina fulu ntinta zazingi yampila mu mpila ye nsunga, kidi biakula n: onika kwa bindekwa-ndekwa, mpasi biza. Biafulu biankunzu bikondolo nsunga bisaduswanga kwa mpeve, bubina yaka.

Zizi 64.
Mwana nti.

Fulu kimosi kiena ye biambakala ye biankento, fulu kiankaka kilenda kala biambakala ye biambakala kaka vo biankento ye nkento kaka, nkiangunu fulu biankaka ye minti miankaka bibikwanga fulu biambakala vo fulu biankento vo minti miambakala vo miankento.

Mu bifulu biankaka mwena niosi.

Bifulu biniekisanga minti ye bititi mu diambu *diamingidi* miena mu bana. Tala, kiankento kiena mu fulu, bonso bukilenda yaka. *Mfumfuta* zakiambakala buzina nanamana ku ntu akiankento, buna zina badika mena nkievo bimianzi-mianzi bieti luaka ku kifwani kiamwana ye kifwani kiamwingidi, ibuna buyakula, ye mwana ntumbu badika mena ye mingidi mpe. Vo fulu kakina yakako buna kina lengila ye sotuka. *Mfumfuta* akiambakala zinatwanga kwa mpeve vo mu tumbembila ye bindekwa-ndekwa bikwizanga mu tomba madia mau bonso niosi. Ibila kienina fulu ntinta zazingi yampila mu mpila ye nsunga, kidi biakula n: onika kwa bindekwa-ndekwa, mpasi biza. Biafulu biankunzu bikondolo nsunga bisaduswanga kwa mpeve, bubina yaka.

Bana.

95. Mwana anti wakabwa mu ndambu zole *mfundi* ye *mingidi*.

Bana banti bena nkadulu zampila mu mpila, bankaka bonso minkandi, bankaka bonso miakasa miami-mpepe-mpepe, bankaka bana bandia, bankaka bonso nsangwa fumu. Nsangwa zozo zizibukanga ye mingidi

intumbu bwa. Mboki bana bankaka babikwanga *nlemba* bonso *nlemba* miazangi ye wanda.

Mwingidi wafuka kwa nkanda amwingidi, mu ngudi mwena kifwani kianti kiena ndambu tatu; kifwani kiamianzi, kifwani kiavimbu, makaya mantima vo masombolo; mau mena mole vo lumosi kaka. Mau mayundulanga nsombo.

II. LUKABULU LUAMINTI YE BITITI.

96. Minti ye bititi biakabwa mpe bonso bibulu mu makabu ye makanda. Mwisu Suede, nkumbu andi Linné, wakababio mu makabu 24 mazayakene mu nza yayonso. Makabu momo makabwa, bonso bwena biambakala mu bifulu. Vo kiambakala kiena kimosi mu fulu, buna nti wowo uvwilu mu kabu diantete. Vo biena biole, buna nti uvwilu mu kabu dianzole; vo biena bitatu, buna uvwilu mu kabu diantatu ye bonso bobo.

Lukadulu luankaka luena mpe, minti ye bititi bubiakabwa mu makanda, bonso bwena mbenono au ye nkadulu zau. Makanda momo mena 20.

Lukabulu luaLinné.

A. *Bifulu biabionsono biena ye biambakala ye biankento, biambakata biavambane.*

Kabu	1.	Kiambakala	1.
"	2.	Biambakala	2.
"	3.	"	3.
"	4.	"	4.
"	5.	"	5.
"	6.	"	6.
"	7.	"	7.
"	8.	"	8.
"	9.	"	9.
"	10.	"	10.
"	11.	"	12.
"	12.	"	biviokele 12 binanamene va sina diyalumuka.
"	13.	"	biviokele 13 kansi bilembolo nanamana va sina diyalumuka.
"	14.	"	bienu 4, biole biabila, biole biabikufi.
"	15.	"	6, bia biabila, biole biabikufi.

B. *Fulu biabionsono biena ye biambakala ye biankento, kansi biambakala kabivambane.*

Kabu	16.	Mavimbu mabiambakala	mamenanga vakimosi mu kabu dimosi.
"	17.	"	" mamenanga vakimosi mu makabu mole.

Kabu 18. Mavimbu mabiambakala mamenanga vakimosi mu makabu matatu vo mamingi.

„ 19. Nitu miabiambakala minanamene vakimosi nkievo mwasi.

„ 20. Ntu miabiambakala minanamene va ntu akiankento.

C. Fulu biabionsono vo biankaka biena ye biambakala ye biambakala kaka vo biankento ye nkeno kaka.

Kabu 21. Fulu biabionsono biena biambakala kaka vo biankento kaka; fulu biampila zazole bimenanga va nti umosi.

„ 22. Fulu biabionsono biambakala kaka vo biankento kaka; fulu biambakala va nti wankaka ye fulu biankento va nti wankaka.

„ 23. Fulu biankaka biena biambakala ye biankento; fulu biambakala biena biambakala kaka ye biankaka biankento kaka.

D. Biambakala ye biankento bikondolo.

Kabu 24. Biambakala ye biankento bikondolo.

Mboki makabu momo makabwanga mu ndambu zankaka, boso bwena biankento, kani kimosi, birole, bitatu vo biabingi.

III. MINTI YE LITITI BILUTIDI ZAYAKANA.

Kabu 1.

Bifulu biena kiambakala kimosi.

Zizi 65. Nti aolivi.

97. Nkila akavulu ifulu kiamputu kiwulu mu kanda diadi. *Finti-nti fiasoda* fimenanga va nseko ambu. Biankaka biafuma bavwulu mu kanda diadi.

Kabu 2.

Bifulu biena biambakala 2 bivambane.

98. Nti aolive (tala zizi 65) umenanga mu nsi zisungilanga mbu wakati. Bana badiwanga ye bena mazi mabiza.

Ndungu zakisi Asia zena bana babazio bavi-ndumuka bena bampiuki vo bamfumfukutu, bubameni yuma.

Toni diena fulu biambwaki, bilenda diwa.

Kabu 3.

Bifulu biena biambakala 3 livambane.

99. Ba diansongi dimenanga mu makanga ye diena fulu biambwaki fuma. **Nkila ambwa** ititi kizayakene beni; bukieti fula, buna kiena nanganza, kansi bukimeni fula, fulu bikitukidi kifwani kiamfuku vo mavunia.

Titi biankaka biampila mu mpila bi-vwilu mu kanda diadi, bonso *kakala, nianga, nkobo diadi, nzamba, kimbanzia, nsesa, mawelensi.*

Titi biambongo zamputu (tal zizi 66) biena mpila zia nkumbu zau zazi lie, bali, witi, ote. Biau bikunwanga beni ye bitutanga ntombo; zankaka zidianga bangombe ye bakavalu, zankaka zinikwanga mfulu mfuta zivangwanga mampa.

Zizi 66. Titi biambongo zamputu.
Lie, bali, witi, ote.

Mwinsi uzayakene mwamu nsi, wau uvangulwanga nsukidi. Mu nsi zankaka minzi mikunwanga beni.

Kabu 4.

Bifulu biena biambakala 4 bivambane.

100. Mfilu inti umenanga va makanga, wena fulu biabizio ye bana bampiuki badiwanga.

Mahondolo vo *mumbadi-mbadi* insinga vo finti-nti fiena mu makanga fiena bana babazio bandombe.

Nzaila insinga wena fulu biabizio beni.

Mansusu mankonto mena fulu biambwaki yandombe; makaya matulwanga mu nlangu mu vanga kioko. *Mansusu mambakala* mena fulu biankunzu yandombe, makaya malutidi mu nene.

Kabu 5.

Bifulu biena biambakala 5 bivambane.

111. Mbala zamputu ye zakisi Kongo zikunwanga mwamonsono mu diambu diazimbala zimenanga kungsi antoto, nga bifulu ye bana bena va ntandu. *Malemba* mamputu ye makisi Kongo mena kanda dimosi ye mbala zamputu; malemba madiwanga mpe. *Nti ankeka* ukunwanga mpe, ubutanga bana bankunzu vo bampembe.

Kafe inti (tala zizi 67) weti badika kunwa mu Kongo. Nti wowo ulenda kala waunene; uzayakene mu bana bandi bak-ungwanga ye nikwanga mu lamba kafe kinwanga bantu babingi. Bifulu biena biampembe, ye bana bena bambwaki, bubameni yela.

Zizi 67. Nti akafe

Zizi 68.

Kwinini.

beni mu Eulopa ye mu nsi zazingi mu Asia ye Amelika ye mwankaka. Bana bavinia bena bankunzu vo bandombe ye bana nlangu wawingi ukamwanga mu nwa. Binti-nti biankaka biena ku Mputu bifwanane ye bana bavinia; bau bena nlangu wawingi wabiza ye badiwanga ye lambwanga mu ndwinu zazingi.

Nsunga vo *fuka* bisadulwanga mu madia mwamu nsi ye ku Mputu.

Mu makanga mwena nti miankaka miwulu mu kabu diadi bonso *mpalambaki*, *kienga*, *mwindu*, *dinkombo*.

Nginu uzayakene mu diambu diamianzi mifwanane ye bimballa misadilanga banganga.

Nkunda-nkunda insinga umenanga mu minti; wena makaya

mamanene mankunzu ye bifulu biampembe ye bana bambwaki. Nsi-nga ulenda vonda mbozi wamvimba, vo una funana.

Nti akwinini (Tala zizi 68) uzayakene beni mu diambu diankanda andi unikunwanga ye usadulwanga bonso longo mu yela kwanabazi-bazi.

Nkula katende ifinti-nti fiena fulu bianbwaki; banganga basadi-langawo.

Mti amango vo *manga* ubadikidi kunwa ye zayakana mu Kongo mu diambu diabana babiza badiwanga beni.

Munkulu inti wena nkanda wankobo; fulu biena biankunzu yavembuka.

Kabu 6.

Bifulu biena biambakala 6 bivambane.

102. Mfubu zena mwamonsono mu nsi zamini, nga kaku Suedeko. Kuna zena ntalu beni, kadi zitonwanga ye zidiwanga kwa bamvama; mfubu zena nlangu wabiza wananze-ke-nzeke. *Mfubu ransoko* zena mu kanda diadi mpe.

Ba dianseke dikalanga mu makanga; diena fulu biabiza biana ngonga; kungsi kwena nsa bola. Biankaka biabingi biena nsa bola kungsi bivwilu mu kanda diadi, nkumtu zabiankaka *lilia*, ibiau bifulanga mu fulu biabiza biampembe lukufi ye nlangu ye mu ndimba, mvula buzeti kwiza. Ku Mputu kwena biankaka Jiantoko beni. *Nsa bola* zikunwanga mwamwingi ye zena zabiza mu dia.

Mankondo mazayakene beni mu diambu dia masadulwanga ye madiwanga beni. *Tiba* kiena kanda dimosi ye mankondo, bonso butulenda mona.

Loso (tala zizi 70) ititi kiambongo kikunwanga beni muna Asia. Loso ludiwanga kwa ndambu abantu babo bena va ntoto. *Masangu mantidi* mabadikidi kunwa fuma mu Kongo, nga malutidi sadulwa kuna Ngipiti ye Abisinia ye ndambu zankaka za Afelika; ntombo zozo zidiwanga ye zena zabiza mu nika ye vanga.

Zizi 69.
Nti avinia.

Zizi 70.
Loso ye masangu mantidi.

Mbamba insinga usadulwanga beni, nzo buzitungwanga; uvangu-
lwanga mpe nkawa miabiza.

Masese inti unatunwanga luanda ye ufwanane ye diadia dia-
Nzadi: masese mabadikidi kunwa ku Kongo diabanda, nga ku ntandu
mena beni; mau mena mwasi mungudi ye makolo ye kolo.

Mbozi wena wambote beni, udivanga ye utondwanga beni.

Kabu 7.

Fulu biena biambakala 7 bivambane.

103 Mu kabu diadi kamwenani nti azayakene mwamu Kongo-
ko, nga ku Mputu kwena nti ulenda bikwa nti wakawalu. Fulu ki-
ena mpe kibikwanga fulu kiabembe.

Kabu 8.

Fulu biena biambakala 8 bivambane.

104 **Mboya** ye biankaka bifwanane biena mu kabu diadi. Mboya
umenanga va kati ye mabu; bifulu biena biampembe biabizio. Ku
Mputu kwena biankaka biena bana babake bambwaki ye bampiuki
badiwanga beni. Bimenanga mu mfinda.

Mfundi ifinti-nti ficna nsende beni; umenanga lukufi ye nla-
ngu; fulu biena biambwaki ye bibutanga nlemba miena mingidi.

Mpiwa inti wena fulu bifwanane ye mbozi; wena bana bampi-
uki badiwanga.

Diza kiambakala kiena fulu biambwaki.

Kabu 9.

*Fulu biena biambakala
9 bivambane.*

105. Nti akanela (cina-
moni) wena nkanda usa-
dulwanga mu madia, kadi
wena nsunga yabiza. Nti
akamfeli uvangwanga bi-
longo biabiza biankusa.

Kabu 10.

*Fulu biena biamba kala 10
bivambane.*

106. Nti asena ume-
nanga mu Ngipiti ye uva-
ngwanga makaya mandi
bonso bilongo biviokisa-
nga vumu.

Muskoti.

Zizi 71

Kanela.

Nkamba wakisi Amelika inti waunene ubasulwanga mabaya malenda kala meta 2 mu sadila.

Nlemba nzau inti mu makanga ulembananga nzau vuza; bifulu biena nangonga.

Nti wamayaka uzayakene mu diambu diamianzi mibikwanga mayaka; madiwanga beni ye mavangwanga kwanga.

Mungiengle inti wena nzaki zamenina ye ubutanga bana bambote balenda diwa; fulu biena biampembe.

Ndemba-ndemba inti wena fulu bianangonga; lukaya lumosi luafulu luena sona diandombe.

Kabu 11.

Fulu biena biambakala 12 bivambane.

107. Kamwenani nti mu Kongo uzayakene uvwilu mu kabu diadiko.

Kabu 12.

Fulu biena biambakala biviokele 12 bivambane, kansi bimenanga mu sina diagalumuka.

108. Bana banti bampila mu mpila bakunwanga mu nkuzu ku Mputu baywilu mu kabu diadi. Bana baba bena babiza; balenda mpe yumuswa ye mboki lambwa, bubeka nkievo bankunzu.

Nsende zankaka zena mu kabu diadi, insende zamputu zikunwanga mu diambu diafulu biantoko biena nsunga yabiza.

Teke diamputu inti wena fulu biabiza biampembe ye biambwaki; mingidi miwangwanga ntinta yambwaki.

Lala.

Zizi 72.
Nganata.

Bana bakuyu.

Ku mputu kwena binti-nti biankaka biena bana babiza batondwanga beni.

Nti anganata (tala-zizi 72) wena bana babiza bafwanane ye malamulu nkadulu.

Kabu 13.

Fulu biena biambakala biviokele 12 bivambane, kansi kabimenanga va sina diagalumuka.

109. **Mumpoko** vo *mumpokongo* umenanga mu nlangu ye wena makaya mavindumuka mankunzu malalamanga va nlangu; mau ma-

bikwanga mpe ndonga-ndonga; bifulu biankaka biena biampembe, biankaka biena nangonga.

Diandolo inti mu makanga wena fulu biavembuka biabizio beni; makaya mena mankobo; bana balenda diwa.

Zizi 73.
Nti ate.

bobo; kadi kiatondwa beni kwa Linné.

Nti ate (tala zizi 73) uzayakene mu nza yamvimba, kadi makaya mate matulwanga mu nlangu atia, mboki meka ndwina yabiza bonso kafe. Nti ate ukunwanga beni mu Cina ye nsi zankaka mu Asia.

Nkongo alungwenia usadulwanga makaya mandi mu nika ye tula va mputa.

Kabu 14.

Fulu biena biambakala 4 bivambane; biole biabila, biole biabikufi.

110. Isopi ifinti-nti fiena nsunga beni; fiasadulwa kwa baIsaleli, bonso bututanga mu Biblia.

Linéa inkumbu afulu kiabiza kienu nsunga yambote beni; fulu kibikwanga

Kabu 15.

Fulu biena biambakala 6 bivambane; biole biabikufi ye bia biabila.

Zizi 74.
Nti amafuku.

111. Finti-nti fiasenapi fitukanga bilongo biasenapi bikangwanga mu nitu mwe-ti tatika; bidiwanga mpe.

Nkovia vo nkoya zampila mu mpila zivwili mu kabu diadi. Ku mputu kwena mpila zazingi zidiwanga beni; zankaka zidiwanga makaya, zankaka mianzi bonso mayaka, zankaka bifulu, bubialembwa yela.

Kabu 16.

Mavimbu mabiambakala mamenanga vakimosi mu kabu dimosi.

112. Nti amafuku (tala zizi 74) umenanga mu Kongo mpe; ulutidi kunwa mu Amelika mu mavia mamenene beni; bifulu biena nangonga; buwamana fula ye buta mingidi, buna minanamanga ye mafuku; imau mayonzukwanga ye mafiduswanga konso kubwangwanga nlele

Nkandi ifinti-nti fiena fulu biampembe biena mfuku yangolo.

Kabu 17.

Mavimbu mabiambakala mamenanga vakimosi mu makabu mole.

113. Nti alubota wena ngolo beni; usadulwanga mu tunga; bi-fulu biena biandombe yambwaki.

Wandu ye zangi ye mangongo ye nguba ye biankaka bi-fwanane biobio bivwilo mu kabu diadi. Bonso bubienina, tuzaidi.

Mundanda nzila umenanga lukufi ye nzila: fulu biena biambwaki fiuma.

Mundia nsisi umenanga va makanga; fulu biena nangonga.

Bumi vo *wumi* ifinti-nti fiena fulu biampembe; wau uvondulwanga zimbizi, buutulwanga mu nlangu.

Doko-doko umenanga mu mabu; wena fulu biandombe fiuma.

Dianzanga difwanane ye wandu, diena fulu bianangonga.

Mankundia insinga uzayakene mu miaka miandi miena yama beni.

Kabu 18.

Mavimbu mabiambakala mamenanga vakimosi mu makabu matatu vo mamingi.

114. Nti alala (tala zizi 72) wena mpila mu mpila. *Nlala anxa* ukunwanga ye wena bana bambote beni; wena mbidi anlangu wena nnzeke-nzeke. *Lala diamfinda* diena bana bandudi, kansi bana bambote mu vanga nwinu ye bilongo. Fulu biena biampembe.

Nti akakao vo *koko* usadulwanga mu bana bandi mu vanga ndwinu yabiza bonso kafe ye te.

Kabu 19.

Ntu miabiambakala mimenanga vakimosi nkievo mwasi.

115. Mu kabu diadi mwena fulu ye binti-nti biabingi, kansi bikondolo nkumbu mu kikongo. Ku Suede kwena biankaka bibikwanga, *tambi kiawayi, fulu kiamaxi, kola kiampembe, dalia ye kiodia dikavalu*. Kiau kiena beni mpe mu Kongo, ikiau kiena beni mu makanga kiena fulu biena nangonga vo biambwaki; biena lukufi ye ntoto; bubiamana fula, mboki makaya mamananene mankunzu mana vaika.

Tuvi tuamakonko tuena fulu biampembe. *Nlala* wena fulu biambwaki biabiza. *Nilulukulu* ifinti-nti fiena fulu biampembe. *Ntikidi* ukalanga mwamonsono, wena fulu biampembe ye biambwaki fiuma.

Tula ifinti-nti fiena makaya mansudi beni.

Kabu 20.

Ntu miabiambahala miananamene va ntu akiankento.

116. Langwa diena fulu biampembe; ditulwanga mu nlangu mu vonda zimbizi.

Koko kwa Malia kufwanane ye langwa; wena ku Mputu. Fulu biena biantoko. Ubikwanga bobo, kadi kungsi kwena nkievo moko mole ye minlembo.

Mungwinsia umenanga mu mfinda; fulu biena biambwaki biantoko. Mu mfinda mwena nsinga miankaka miamila ye miamizio mienafulu biantoko; miau miwulu mu kabu diadi. Miankaka mifwanga ntalu beni, vo mienafianza ye miantoko, kadi kamilendi mena ku Mputuko vo kamu nzoko.

Kabu 21.

Fulu biabio biena biambakala ye biambakala kaka vo biankento ye biankento kaka; bimenanga va nti umosi.

117. Maba mankaka mavwulu mu kanda diadi, kadi mena fulu biankaka biambakala bibikwanga *mwenge* ye biankaka biankento bibikwanga *kiomba* bimenanga bana, isambodia. *Ba diakoko* diakunwa ku Boma ye Banana ye mwankaka, ditukidi mu sanga biabinene mu mbu waPasifika.

Ntima angombe ubadikidi kunwa mu Kongo; udiwanga beni; bana bafwanene ye ntima angombe, ibila kiankumbu.

Nti akuvu umenanga beni mu zimfinda, kansi wau kaudiwanga. Wankaka ukunwanga mu diwa ye wena bana babiza.

Masangu mavwulu mu kabu diadi mpe, kadi mena mpila zole zabifulu. Fulu biambakala *insesa* milembolo buta ye mboki fulu biankento *imioya* mibutanga masangu.

Mbinda ye malenge mampila mu mpila makisi Kongo ye mamputu mena mpe fulu biankaka biambakala bilembolo buta, kansi biankaka biankento bibutanga bana.

Zizi 75.
Nti amamuti.

Nti aminkandi umenanga ku Mputu ye ubutanga bana bafwanane ye minkandi; bau batetwanga ye diwanga.

Nsinga wankwezo wena wampila mu mpila, umenanga mu mfinda ye utendwanga, mpasi maka mavaika, imau makituka nkwezo.

Nti antoko ukunwanga mu nsi zankaka ye ukamwanga mazi maviokisanga vumu.

Nti amuskoti (tala zizi 71) usadulwanga bonso nsunga mu dia ye bonso bilongo mpe mu kanikina vumu vioka.

Nti miankaka miabiza miena ku Mputu ye ku nsi zankaka misadulwanga mu basa ye tunga zinzo. Wankaka wena mu Palestina ubikwanga *cedeli*. Ku Amelika kwena *nti wamamuti* uviokele nti mi-amio mu la (tala zizi 75) makaya mena nkievo makaya madiza. Nti wau ulenda kala nkama ameta mu la ye sadila kwangolo beni.

Kabu 22.

Fulu biabio biambakala vo biankento kaka; biambakala biena va nti umosi ye biankento va nti wankaka.

118. Nti amamu vo cicila wena wambakala vo wankento; nkiangunu nti miankento kaka mibutarga ye kamiambakalako; mamu biena bi-abiza mu dia.

Ba diadadeli dibadikidi kunwa mu Kongo; dilutidi kala ku ntandu mu nsi za Afelika. Ba diodio diena bana bambote beni.

Nti adiamba uvangwanga minsinga mu bwanga nlele, kansi mu Kongo usadulwanga mu nuwa ye wena nsa beni.

Kabu 23.

Fulu biankaka biena biambakala vo biankento kaka; biankaka biena ye biambakala ye biankento mu fulu kimosi.

119. Nsofi vo akasia nti miantoko mimenanga makaya mabiza ye fulu biambwaki; mikunwanga kwa mindele mu diambu diodio.

Mampa maYoane inti ubikwanga bobo, kadi nlemba mibutanga nti midiwanga kwa bantu ye bibulu.

Kabu 24.

Biambakala ye biankento bikondolo.

120. Nzonzanga ye nsielele ye biankaka biampila yoyo bi-vwilu mu kabu diadi. Biau kabiena bifuluko, kansi biena mingidi miampila yankaka miena kungsi amakaya. Biau bilenda niekisa nti.

Nsasila vo nsesila ibindekwa-ndekwa bimenanga mu matadi vo va nsi ye biena mpila zazingi beni.

Buya bwena mpila zazingi. *Matumbula* mena mamanene ye madiwanga beni. *Binxau-nxau* bikutakanga beni vakimosi. *Nsamba nkeketete* umenanga mu nti wabwa. *Loko* wena mu ba ye kaudiwangako. *Nsimbizila* zikalanga mu mfinda zidiwanga. *Mbombo ambwa* wena wawindumuka beni nkievo ntu; ulenda diwa. Nsembila wena nampwe beni.

Zizi 76.
Buya.

KIMFUMU KIAMATADI.

Mu kimfumu kiamatadi mwena lekwa biabionsono bikondolo moyo ye bilembolo nieka ye kula ye kituka; nkiangunu matadi mamonsoyo ye ntoto wampila mu mpila ye miungwa ye sengwa ye palata ye wola ye nlangu ye mpeve ye biankaka bivwilo mu kimfumu kiaki.

Nlangu ye mpeve ye biankaka biena nkadulu yampila yoyo bina bangulwa mu nkanda wankaka, kidi tuazaya nkitukulu au ye mpangulu au.

Matadi, ntoto ye biankaka biena nkadulu ya nakekete bilembolo vangwa vo tuka mu biankaka, biena biabingi beni. Biau bikabwanga mu makabu maia: *matadi, miungwa, metala ye matadi mariana*.

Matadi.

Mu kabu diadi mwena matadi mamo malembolo via tiya ye malembolo lavuswa.

121. Ntoto wena wampila mu mpila, bonso buniekene matadi mampila mu mpila mu wau: matadi momo malenda kala mamake beni beni.

Ntoto wampiuki iwau wena va ntandu wena wampiuki ye navududu. Mu wau muniekene biampila mu mpila bimeni bola, ibina bimenisanga binti ye bititi. *Ntoto wambwaki* wena wambwaki ye wena nienge ye nsengesele. — *Ntoto wakiengwa* wena ntinta yakieingwa ye ilenda sadulwa bonso ntinta. — *Ntoto wantava* wena va sina antava. — *Nteke* intoto wampila ankaka ulenda sobwa ye vangwa matadi. *Nienge* ye nsengesele zankaka ilekwa biena va ntoto beni. Mwankaka bonso mu nsi zankatu zanienge mwena nienge ye nienge kaka.

122. Matadi mandanu imatadi mabikwa beni ye mena mantoko mu vwata: nkiangunu mena mantalu ye tutu mabakamanga.

Diamanta itadi dilutidi cema ye diena ntinta bonso nlangu akia kwakwingi: dilutidi mpe mu ngolo mu lekwa biabio mu nza, disadulwanga mu basa matombula ye tiankaka biambalu. Mfumu zilutidi zivwatanga mankaka mantalu, bubayaduswanga vo mu nkembo miankaka. Malutidi ntalu mafwanga 8 diabiazi biafalanka.

Matadi mankaka mandanu mamingi mena. Nzaikusu aYoane 21: 19 tutanga mankaka: *Yasimpidi* diena ntinta zampila mu mpila. *Safili* diena ntinta bonso ku zulu, mbatu biankunzu fuma. *Kalasedoni* diena nkievo tadi diandoda, kansi dilutidi mu kia. *Smalangadi* diena diankunzu. *Saladoni* diena diakia nkievo nlangu. *Saladeli* diena diambwaki. *Kilosolita* diena diankunzu fuma. *Beleli* diena diankunzu yandombe. *Topesi* diena nangonga fuma. *Kilisopasi* diena diankunzu.

Hiasinta diena lumbwaka-mbwaka. *Ametista* diena ndombe yave-mbuka.

Minzenga miena mu ntoto ye miena miakia ye miabesama, ye tuse tutatu vo tuatwingi tuena. Matadi mankaka mena mu Kongu mavwilu mu kabu diadi mpe, bonso *matadi mandodaye ngengele* zena nangedi-ngedi ye *nsengesele* zankaka *ngutu* ye *kengwa* vo *sengwa* divedusulwanga minkele, ye *nseka* yiyobulwanga ku ntu ye mafuma madiwanga.

123. Tubumba tuena tuampila mu mpila. *Tubumba tuangolo* tusadulwanga mu vanga matadi matungulwanga tuvu ye mazikwa mamananene: *tuvangulwanga mpe binzu* ye *biankaka*. *Tubumba tuamfumfukutu* *tuvangulwanga matadi mankaka* ye *biampila* mu mpila. *Tubumba tuampembe* *tuvangulwanga malongo*, *mbungu* ye *biabingi biampila yoyo*.

Matadi matubumba imatadi malenda baswa ye sadulwa mu fuka nludi anzo ye mu sonikina bonso matadi maskulu: mena sala biankaka mpe.

124. Matadi mena mu ntoto ye mu miongo mena mpe mpi'a mu mpila.

Matadi mamfumfukutu mena mu miongo ye mazayakene beni mu diambu diambalu yayingi beni. Mankaka malenda kala ntinta yambwaki ye yalezima mpe.

Matadi makalaki masadulwanga beni ku mputu, bubatunganga nzo; mau malenda yokwa, ye mboki makituka ntoto wampembe bonso sementa, buna wena ngelo beni bonso uteke yantungila.

Malamo imatadi mampembe bonso mamvumina: mavangulwanga bifwani biabantu ye lekwa biankaka biantoko.

Mpemba zivwilu mu kabu diadi: zilenda kala miongo miaminene ku Mputu.

Miungwa.

125. Mungwa udiwanga uzayakene; wankaka utukanga mu miongo miamungwa ye ukatulwanga bonso matadi; wankaka utukanga mu mimbu; wau usidi mu nsina, nlangu buumeni yuma.

Polokanti imungwa mpe kansi mpila ankaka: polokanti ibilongo bivikisanga yumu.

Miungwa miankaka miena misadulwanga bonso bilongo, bonso aluni, ye soda, ye bombe diamputu.

Metala.

Metala ilekwa biena mu matadi mankaka, bonso sengwa, wola, palata ye biankaka. Matadi mena Liobio manienguswanga ye mboki metala bina monika, bonso sengwa vo palata vo wola.

Metala bikabwanga mu ndambu zole: *biandanu* ye *metala biankaka*. Metala biandanu biena *wola*, *palata*, *palatina*.

126. Wola ulutidi ntalu ye usadulwanga mu ntoko zazingi za-

mpila mu mpila. Wola ulenda komwa ye vangwa luvezia beni; buna usadulwanga mu fuka bilekwa biankaka, kidi biacema ye kala ntalu. Minsinga unawola milenda vangwa mpe. Wola wansi aKongo kawenani wola wakedikako, kansi ufwanane ye wola, kadi intinta yimosi. Wola wakisi Kongo insongo yasangwa ye metala biankaka. Ku Mputu kuvangulwanga bivanza biawola biena ntalu afalanka 10 vo 20 vo 50. Wola ulutidi monika mu nienge ye mboki mu ntoto ye mu miongo.

Palata biena biampembe ye bivangulwanga lekwa biabingi beni. Palata bivangulwanga mpe bivanza. Palata bitukanga mu matadi manienguswanga.

Palatina vo wola wampembe wena wangolo beni. Wena ntalu yayingi, kadi kaumonikanga beniko, ye wena mpasi mu vangilawo lekwa.

Metala biobio bitatu bibikwanga biandanu, kadi kabikitukangako ye kabikalanga nkazu-nkazuko.

Metala biankaka.

127. Sengwa biena mu matadi masengwa; kadi matadi momo bumameni nienguswa mu tuvuvu tuangolo, buna sengwa kieti kwiza cilumuki nkievo nlangu. Bukiamana vola ye kala nakekete, mboki bilenda vangulwa biabingi beni bonso bwena makani mabantu. Sengwa bilutidi metala biankaka mu sadulwa ye biena ntalu yanzio. Ku Suede kwena miongo miaminene miasengwa kaka.

Nsongo yena mpe mu matadi mansongo. Nsongo yilenda sangwa ye metala biankaka, buyivangulwanga biampila mumpila, bonso ngunga, minlunga, kebolo biaminda.

Nzaba yifwanane ye palata mu ntinta, kansi kayeti cema beniko. Nzaba yena zitu, nkiangunu zivangulwanga nsadi ye matuza ye lekwa biankaka. Nzaba yilenda kula nienga; yitukanga mu matadi manzaba. Nzaba yilenda vangulwa bilongo ye ntinta yabiza.

Nsanja yifwanane ye nzaba mu nkadulu; yisadulwanga mu vanga ye londa mafoya ye biampila yoyo.

Palata kianswalu bonso bukibikwanga ku Mputu, ikiuma kiangitukulu, kadi palata kiokio kifwanane ye nlangu, nkiangunu kakilendi simbwa bonso lekwa biankakako, kansi intumbu yitika ye mwangana mwamonsono bonso nlangu. Palata kianswalu kiena kiampebe ye zitu beni. Kiau kisadulwanga mu tezo biayela ye tezo biamini (telemometa). Vo tezo biakiozi biena 40, buna palata kiokio kina baduswa ye kala nakekete.

Zinki ye nikeli bifwanana ye nzaba mu nkadulu: mafoya mafukulwanga nzo mavangwanga mu zinki.

Matadi malenda via.

Matadi marianga imatadi malenda via ye yokwa ye lala bonso nkuni.

128. Makala mamatadi mena mampiuki beni ye masadulwa-

nga bonso nkuni mu makurubi mantoto ye manlangu ye mu makini mankaka mena salu biangolo. Mau matimwanga kungsi antoto ye mena nkievo miongo miaminene.

Matadi mandevita masadulwanga mu lapi biandevita.

(Diamanta dilenda mpe tangwa mu kabu diadi, kadi dilenda via ye lala.)

Matadi mabindwa vo **mansemo** mazayakene beni mu Kongo. Ku Mputu mavangulwanga lekwa biantoko ye biankaka.

Fofolo ye solofo (sulphur) imatadi mavianga beni. Matadi matiya mamonika va Sodoma ye Ngomola masolofo. Fofolo ye solofo masadulwanga mu mabindwa, kidi makwama nswalu. Mwena miongo mivaikisanga tiya mumonikanga solofo beni.

Tubumba tuampiuki tuena ku mbu waMfwilu tulenda via beni ye tufwanane ye ntinta yampiuki yikuswanga mu kanikina banselele. Ntinta yoyo yilenda tuka mu matadi, kansi yilenda bakama mu maka manti mpe.

Mazi mamiongo mena bonso mazi mu nkadulu ye mavianga beni. Maveduswanga beni ye mboki masadulwanga bonso mazi maminda vo pituloya.

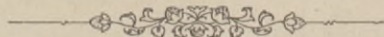
Engwa, mpinda akimvwama ye zinduka ye nzailu biaNzambi! Bonso bwalembakana yindulwa nkongodolo zandi ye bakulwa nzila zandi.

Kadi nani waxaya diela diaMfumu, vo nani inluengisi andi?

Vo nani wateka kumwana lekwa, kidi kafutwakio?

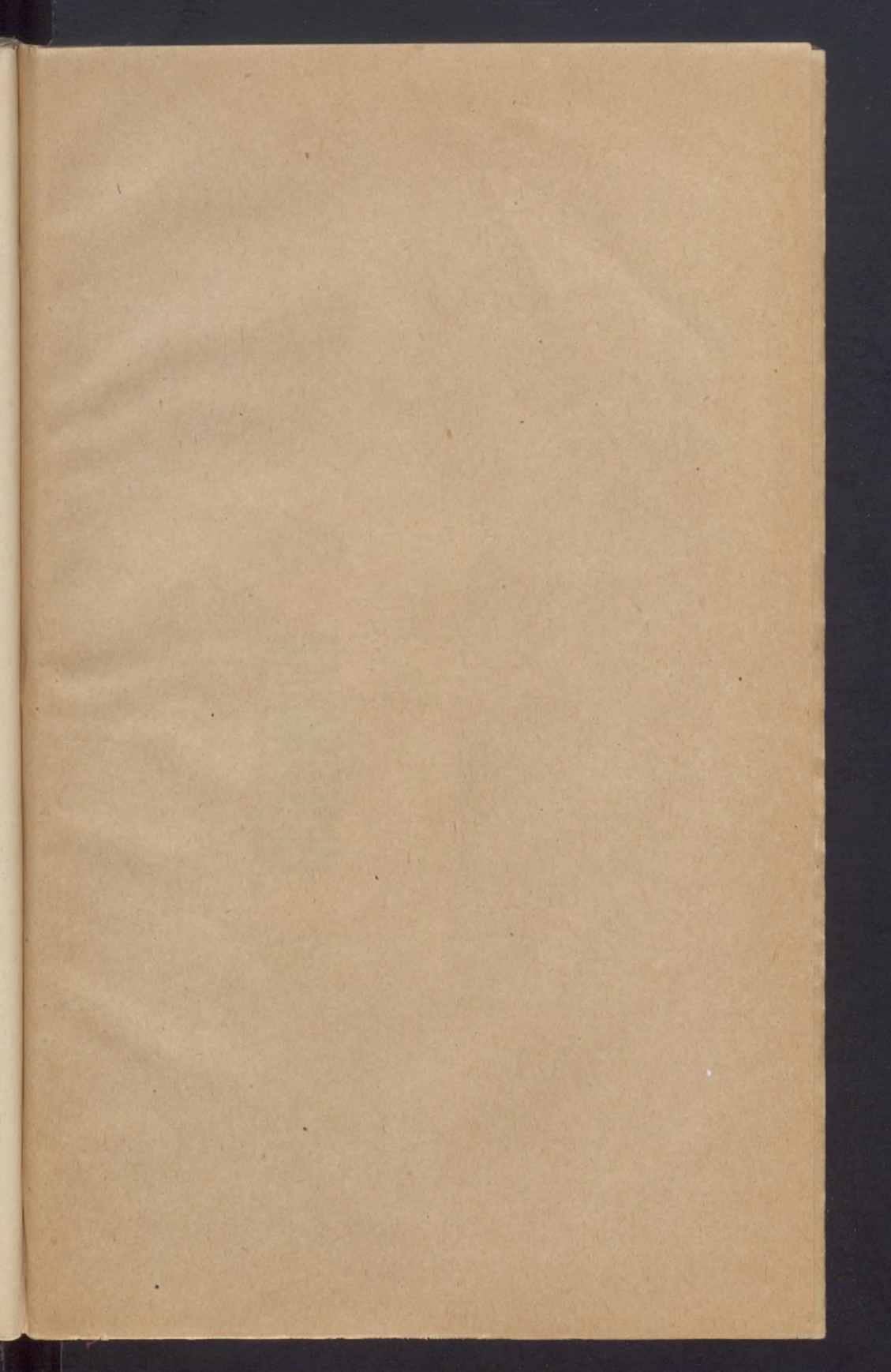
Kadi lekwa yayonsono yatuka kwa yandi ye mu yandi ye mu diambu diandi. Nzitusu kwa yandi kwele mru kurutukidi mru! Amen.

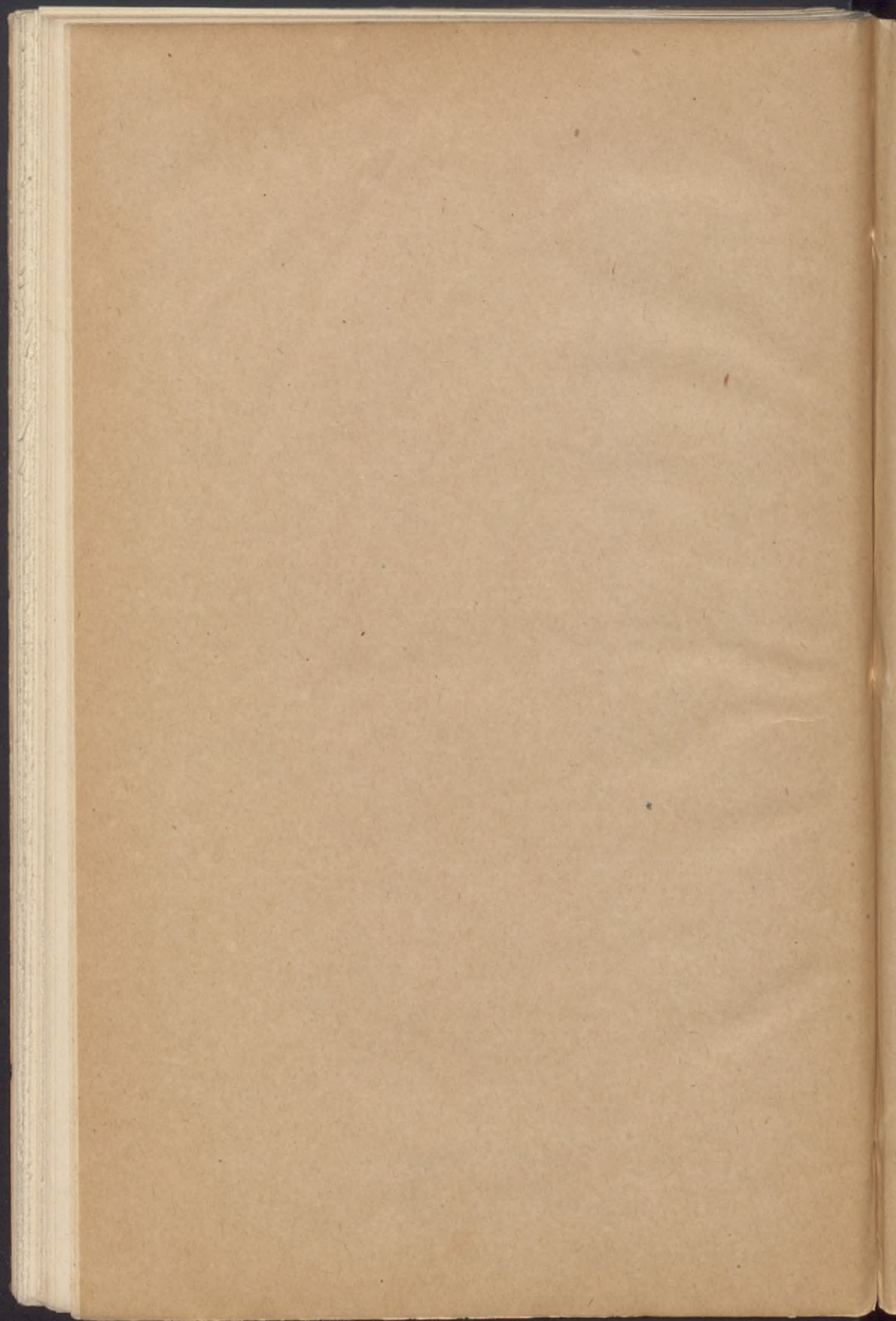
Loma 11: 33 — 36.

Lu.
1930/387

GÖTEBORGS UNIVERSITETS BIBLIOTEK

1001877777

